

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

до проведення практичних занять
із навчальної дисципліни

«ВІКОВА І ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ»

*(для здобувачів 2 курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 053 – Психологія)*

Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2024

Методичні рекомендації до проведення практичних занять із навчальної дисципліни «Вікова та педагогічна психологія» (для здобувачів 2 курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 053 – Психологія) / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова ; уклад. О. О. Резван. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2024. – 91 с.

Укладач д-р пед. наук, проф. О. О. Резван

Рецензент

О. П. Нікітіна, кандидат психологічних наук, доцент Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова

*Рекомендовано кафедрою психології, педагогіки та мовної підготовки,
протокол № 3 від 31.10.2024*

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Змістовий модуль 1 <i>Психологія дитинства</i>	5
Тема 1.1 Методи психологічних досліджень. Наукові школи у галузі «Вікова та педагогічна психологія».....	5
Тема 1.2 Наукові підходи до вікової періодизації розвитку дитини Особливості дорослішання дитини у дошкільному віці.....	13
Тема 1.3 Особливості дорослішання молодшого школяра. Роль зміни провідного виду діяльності у розвитку особистості школяра.....	19
Теми 1.4–1.5 Особливості розвитку підлітка. Роль комунікації у самовиявленні підлітка. Неформальні підліткові об'єднання і соціалізація підлітка.....	30
Змістовий модуль 2 <i>Психологія розвитку дорослої людини</i>	
Тема 2.1 Виявлення еґо-ідентичності студентів.....	39
Тема 2.2 Вікові кризи зрілості (30–40 pp).....	42
Тема 2.3 Психологічне консультування людей похилого віку.....	44
Тема 2.4 Ціннісно-сенсові конфлікти у міжпоколінній комунікації.....	47
Змістовий модуль 3. <i>Психологія учіння, навчання, виховання</i>	49
Тема 3.1 Організація і застосування методів спостереження та експерименту у навчальній діяльності.....	49
Тема 3.2 Мотивація та стимуляція у навчальній діяльності.....	58
Тема 3.3 Теорія поетапного формування знань (За П. Гальперіним).....	60
Тема 3.4 Проблема дитячої обдарованості. Дитина, що не встигає у навчанні.....	66
Тема 3.5 Стилi сімейного виховання дитини.....	76
Тема 3.6 Індивідуальні стилі педагогічної діяльності вчителя. Професіограма вчителя.....	86
Список рекомендованих джерел.....	90

ВСТУП

Пропоновані методичні рекомендації призначені для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти денної і заочної форм навчання спеціальності 053 – Психологія.

Метою викладання навчальної дисципліни **«Вікова та педагогічна психологія»** є формування у студентів знань щодо вікової періодизації розвитку особистості, основних криз, обумовлених біологічними змінами організму, зміною змісту мотивації та провідних способів життєдіяльності людини, особливостей організації життя та суспільної взаємодії й комунікації людини тощо.

Методичні рекомендації складаються з 15 тем (32 академічні години), що відповідають змісту робочої програми навчальної дисципліни, і містять навчальні матеріали щодо формування умінь вирішувати внутрішньоособистісні кризи розвитку, визначати актуальні способи консультативної й терапевтичної психологічної діяльності з клієнтами різних вікових категорій, діагностувати рівень розвитку особистості відповідно вікової норми. Методичні рекомендації також включають завдання щодо аналізу кейсів з вікової та педагогічної психології та тематику доповідей за темами змістових модулів.

Виконання поданих завдань допоможе студентам набути компетенцій психологічної практики (діагностика, консультування та терапія) за основними проблемами клієнтів, пов'язаними із віковими особливостями їхнього розвитку.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1 ПСИХОЛОГІЯ ДИТИНСТВА

ТЕМА 1.1 МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. НАУКОВІ ШКОЛИ У ГАЛУЗІ «ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ»

Питання для обговорення матеріалу лекції 1

1. Чи було виникнення вікової психології закономірним явищем розвитку психічної науки? Чому?
2. З якими галузями психології вікова психологія пов'язана найбільш тісно? Чому? Аргументуйте свою думку.
3. Чому сучасна психологія відходить від однакового для всіх людей, однолінійного та однозначного пояснення віку?
4. Які з методів збору фактичних даних є найбільш важливими для вікової психології? Чим це пояснюється?
5. Дайте порівняльну характеристику методів спостереження та експерименту у віковій психології.
6. Як Ви оціните ідею розподілу дітей за їх інтелектуальними здібностями за допомогою психологічних тестів з тим, щоб навчати їх в подальшому за навчальними програмами різної складності. Аргументуйте свою точку зору.
7. У чому, на ваш погляд, полягає специфіка української вікової психології?
8. Які проблеми перебували у центрі уваги українських психологів на початку ХХ ст.?

Завдання 1. У сучасному погляді на проблеми психології розвитку (О. О. Сергієнко, Н. Є. Харламенкова) аналізують нові методологічні принципи, серед яких принцип безперервності (континуальності), антиципації розвитку, принцип епігенезу.

Принцип безперервності (континуальності) психічного розвитку означає взаємозв'язок усіх етапів розвитку людини, їх еволюційну підготовленість, зв'язок філо- та онтогенезу, саморозвиток системної організації психіки, генетико-середовищні координати психічних змін.

Принцип антиципації припускає необхідну підготовленість подальших стадій розвитку попередніми. Антиципація розглядається як імманентна властивість усіх психічних процесів у їх розвитку.

Принцип епігенезу є загальним системним принципом прогресивного розвитку, що зумовлює формування систем усе більш зростаючої складності з переходом до більш високих рівнів організації шляхом інтеграції попередніх способів організації із новими з подальшою їх модифікацією.

Питання: до якої групи принципів (загальнофілософські, загальнопсихологічні, спеціальні) можна віднести означені принципи. Доведіть свою думку.

Завдання 2. Прочитайте текст про педологію (зверніть увагу на виділені тези). Схарактеризуйте зміст науки «педологія». Як зв'язана вікова психологія з педологією. Чому педологія зазнала занепаду?

Педологія – наука про виховання дітей, що базується на визнанні залежності долі дитини від біологічних і соціальних факторів, впливу спадковості, а також незмінного середовища. Уперше термін "педологія" ввів Оскар Хрисман у 1893 р.

• Теоретичні основи педологічної концепції:

1) ідеї Я. А. Коменського про створення виховної системи, яка б сприяла формуванню дітей – "будівників Царства Божого на Землі";

2) ідеї Ж.-Ж. Руссо: існують оригінальні фази розвитку дитини на шляху до гармонії;

3) спроба Й. Песталоцці (1746-1827) створити схему мисленнєвого розвитку дитини;

4) позиція Й. Герберта (1776-1841): необхідно ставити в центр педагогічного процесу дитину з її інтересами, потребами.

• Основні ідеї педологічної концепції:

1) вивчення "виняткових" дітей (обдарованих, інвалідів, "важких" тощо);

2) **"середньої дитини" не буває;** відмова від вивчення дитини "частинами"; спроба синтезу знань різних наук про дитину (започаткування концепції дитинознавства);

3) "ключем до виховання" є інтерес до будь-якого явища навколишньої дійсності; ,

4) в основі виховної системи знаходяться віра в духовні та фізичні можливості дитини, піклування про її здоров'я, опора на досягнення індивідуального розвитку, урахування особливостей * соціального оточення;

5) головним завданням розумового виховання є **розвиток самостійного мислення дітей;**

6) створення методів вивчення дитини, які враховують закони її розвитку (генетичний підхід);

7) пропагування психотерапії: вважалося, що вчення К. Маркса (1818–1883) та З. Фрейда (1856–1939) є спробою пояснити світ на основі уявлень Ф. Шиллера (1759–1805): у К. Маркса – це голод, у З. Фрейда – любов (**любов і голод правлять світом**);

8) в основі педагогіки знаходяться принципи гуманізму, демократизму, народності, **свободи мислення;**

9) прикладна спрямованість отриманих результатів про психічний розвиток дитини.

Основні причини прогресування педологічної концепції у СРСР (1920–1930-ті роки):

- 1) розробка проблеми індивідуального підходу до особистості в нових суспільно-політичних умовах;
- 2) критика зарубіжної педології за вивчення дитини без належного врахування соціальних впливів;
- 3) вимога класового підходу у вивченні явищ психічного розвитку;
- 4) необхідність ідеологічного доведення (тобто виконання суспільного замовлення), що пролетарська дитина є вищою за дітей представників інших соціальних груп (проблема формування "нової людини");
- 5) розроблення педологічних ідей видатними вченими (М. Я. Васов, П. Л. Блонський, Л. С. Виготський, А. Б. Залкінд та ін.).

У 1920–1930-х роках педологічна концепція була спробою розробити власний предмет дослідження та осмислити досягнення зарубіжної психології, педології, педагогіки (М. В. Соколов, Г. А. Фортунатов). Накопичувався масштабний експериментальний матеріал, розвивалися біологічна, соціальна концепції, рефлексологія. Працювали педологічні інститути та педологічні факультети.

Вершиною педологічного вчення є наукові погляди Л. С. Виготського ("Основи педології", 1934; "Про педологічний аналіз виховного процесу", 1935 тощо):

- 1) джерелом розвитку особистості є не генетичний механізм, а система між особистісних відносин;
- 2) середовище є концентрацією людської культури (дитина оволодіває нею, унаслідок чого розвиває власні здібності);
- 3) будь-який крок у розвитку особистості визначається попередніми досягненнями (розвиток - це процес, пов'язаний з минулим і теперішнім);
- 4) вікові кризи розвитку - це переоцінка цінностей, мотивів, потреб.

У рамках педології розвивалася рефлексологія (розуміння природи дитини як автомата, що реагує на стимули зовнішнього середовища), де значними досягненнями були спроба пов'язати психічну діяльність із фізіологією вищої нервової діяльності, а також дослідження активності дитини, створення методик спостереження за дитячою поведінкою в різних ситуаціях. Водночас закладалася негативна тенденція ототожнення фізіології з психологією, що в майбутньому призвело до формування позицій про заперечення психології як окремої науки (у 1930-ті роки).

Інтенсивний розвиток теоретико-методологічних засад педології як науки в Україні відбувався у 1920–1923 рр. Виокремилася два напрями педології: класичний (Я. Чепіга, І. Соколянський та ін.) і педоцентричний (Я. Мамонтов).

У 1922–1925 рр. відбувалися організація та розквіт діяльності дослідно-експериментальних педологічних станцій у Харкові та Києві. Представниками київської наукової педологічної школи були С. Ананьїн, К. Лебединцев, Я. Чепіга, харківської – В. Протопопов, І. Соколянський, О. Залужний. 1924 рік був роком переходу від ідейних шукань, наукових дискусій до нав'язування

педологам класово-партійного погляду на цю інтегровану науку. Тому педологія ставить перед собою завдання дослідження соціально-класового середовища, організації та діяльності дитячого колективу, питання дитячої праці, класової дисципліни, дитячого й молодіжного руху. Відбувалося оформлення біогенетичного й соціогенетичного напрямів у педології. Після загальнотеоретичних дискусій (1931) відбулася внутрішня переорієнтація педології, а після постанов 1931–1932 рр. вона перетворилася на допоміжну науку. Напрацювання педологів усе частіше піддавалися критиці, активізувалася й самокритика.

У липні 1936 року була видана знаменна постанова ЦК ВКП (б) «Про педологічні викривлення у системі Наркомпросів», що призвела до руйнації потужних осередків психолого-педагогічних досліджень, котрі активно займалися вивченням питань дитячої, вікової та педагогічної психології, стверджуючи прогресивні ідеї педології та рефлексології. Педологію було заборонено, для чого були такі основні причини:

1) проголошення ідеологічної тези "класової боротьби", згідно з якою з подальшим розвитком соціалізму протиборство класів не зменшується, а загострюється (Й. Сталін, 1879-1953);

2) невиправдане, на думку партійних функціонерів, використання досягнень ідей зарубіжних учених (зарубіжних, а отже реакційних), передусім З. Фрейда, ставлення до якого наприкінці 1930-х років відзначалося здебільшого бездоказовим запереченням (на відміну від попередніх 1920-х років);

3) часто справді **некваліфіковане використання** педологами методів вивчення дитини, особливо **тестів** (подібна наукова ситуація з тестами спостерігається сьогодні);

4) ідеологічні звинувачення в приниженні педологами ролі школи у виховному процесі в умовах побудови соціалістичного суспільства тощо;

5) використання окремої анкетної інформації (І. Шпільрейн, 1891–1937) типу "Хто такий Сталін?" (варіанти відповідей: анархіст, комуніст, меншовик, більшовик) як **ідеологічних провокацій**.

На практиці це означало початок масових репресій проти науковців (П. П. Блонський, Д. Б. Ельконін, А. Б. Залкінд, О. С. Залужний та ін.) та уповільнення в майбутньому прогресуючого становлення психологічного знання. Наслідки подій 1930-х років відчуваються дотепер, зокрема, в дискредитації психологічної ідеї, яка безпосередньо визначає низький, як правило, рівень психологічної культури сучасних громадян (особливо в повсякденні).

Науковцям було дозволено лише **описувати передовий досвід учителів**; були скасовані усі інновації та експерименти, спростовуються ідеологічні концепти Л. С. Виготського, П. П. Блонського, їхні послідовники піддаються переслідуванням. Термін «методологія науки» протягом цього періоду вітчизняної історії був співзвучний терміну «ідеологія» (Г. Балл), а вчені,

зокрема й психологи, повинні були послуговуватися виключно марксистсько-ленінською ідеологією.

Я. Чепіга – представник класичного напрямку педології. Він еволюційно-біологічне пояснення становлення, розвитку й формування особистості доповнював *культурно-історичним підходом* (вважав, що в основі розвитку людини лежать два закони – утворення звичок і акомодатії (приспосовування); наполягав на тому, що дітей необхідно виховувати не лише з урахуванням біогенетичних і психофізичних даних, а й у культурно-історичному контексті).

І. Соколянський – представник класичного напрямку педології. Він розглядав *педагогіку як науку про організацію певних зумовлених форм поведінки людської особистості (або колективу) і негативно ставився до означення педагогіки як науки про навчання й виховання дітей*; доводив необхідність застосування ланцюгової методики Павлова в навчанні (на прикладі фізично дефективних дітей); великого значення надавав дитячому рухові – піонерській організації з точно визначеним класовим підходом; зосередив увагу на педологічному вивченні питань дитячого руху, соціального виховання, дитячої дисципліни.

Я. Мамонтов – представник педоцентричного напрямку педології. Під метою виховання він розумів виховання здатності повноцінного сприйняття й розуміння прекрасного в мистецтві та дійсності; формування естетичної культури вважав завершенням індивідуального та соціального становлення особистості; розробляв системний підхід до аналізу педагогічних явищ; уперше в українській педагогіці 20-х рр. обґрунтував класифікацію педагогічних течій за їх цільовою настановою та теоретико-методологічні засади педагогічної науки, орієнтованої на пріоритет загальнолюдських цінностей.

О. Залужний – представник соціогенетичного напрямку педології. Він вважав, що педологія володіє єдино об'єктивним методом вивчення поведінки дитини; першим став займатися проблемами розвитку колективу (групи, за його термінологією); вважав, що об'єктом педагогіки має бути не індивід, а колектив; розробив програму вивчення дитячих колективів на основі рефлексологічних досліджень; визначив типи соціальної поведінки дітей, етапи набуття ними соціальних навичок на основі аналізу спілкування в ранньому дитинстві, класифікації соціальних взаємодій і визначення вікової динаміки їх розвитку; середовище проживання вважав важливим фактором, який визначає характер дитячого об'єднання; виділив конкретну ситуацію як засіб зміни характеру діяльності колективу; визначив типи колективу (той, що утворюється сам; педагогічно організований); досліджував проблему ролі та значення лідера колективу.

У цілому педологи доводили, що дослідження дітей залежить від таких чинників: біологічного, соціального, психологічного.

Завдання 3. Прочитайте текст «Теорія розвитку дитини: концепція Л. С. Виготського». Доведіть значущість для світового розвитку вікової психології теорії культурно-історичного розвитку психіки Л. С. Виготського

(Виготський Лев Семенович). У чому її альтернативність біогенетичному напрямку вікової психології (зарубіжні науковці)?

Теорія розвитку дитини: концепція Л. Виготського

Найбільш органічно до питання взаємодії біологічних і соціальних факторів у розвитку психіки підійшов Л. С. Виготський, який у культурно-історичній теорії розвитку стверджував, що психіка індивіда розвивається у процесі активного оволодіння культурою як узагальненим суспільно-історичним досвідом людства, котрий і стає справжнім джерелом суб'єктивного розвитку.

Специфіка дитячого розвитку полягає у тому, що він підпорядковується не дії біологічних законів (як у тварин), а дії суспільно-історичних законів. Біологічний тип розвитку здійснюється у процесі пристосування до природи шляхом успадкування властивостей виду та шляхом індивідуального досвіду. У людини відсутні вроджені форми поведінки у середовищі. Народження дитини є закінченням біологічного типу її існування і являє собою якісний перехід до нового типу розвитку – соціального. Основною закономірністю генези вікового розвитку психіки є інтеріоризація дитиною структури її зовнішньої, соціально-символічної (спільної із дорослим і опосередкованої знаками) діяльності.

Діяльність дитини із предметом і її спілкування із дорослими Л. С. Виготський означив як фактори формування психічного життя людини. Дитина у процесі взаємодії із носіями культури (дорослими, які навчають і виховують її) активно привласнює культурно-історичний досвід попередніх поколінь (а не пристосовується до соціального середовища).

У контексті вчення Л. С. Виготського вроджені властивості (морфо-фізіологічні особливості мозку) розглядаються як умова розвитку, середовище – як джерело потреб та критеріїв оцінки, а рушійним механізмом психічного розвитку є власна діяльність людини – основна неадаптивна одиниця життя, активна взаємодія із навколишньою дійсністю, в ході якої суб'єкт цілеспрямовано впливає на об'єкт, задовольняючи таким чином свої потреби. *Рушійною силою психічного розвитку є навчання*, що зумовлює розвиток і подальше виявлення у дитини історичних особливостей людини.

Л. С. Виготський сформулював ряд **законів психічного розвитку дитини**:

1) Дитячий розвиток має *складну організацію у часі, свій ритм*, який не співпадає із ритмом часу і який змінюється у різні роки життя (зокрема, рік життя немовляти не дорівнює року життя в отроцтві).

2) *Закон метаморфози* у дитячому розвитку: розвиток є комплексом якісних змін. Дитина – не просто маленький дорослий, який менше знає або менше вміє, а істота, чия психіка якісно відрізняється.

3) *Закон нерівномірності* дитячого розвитку: кожна сторона психіки дитини має свій оптимальний період розвитку.

4) *Закон розвитку вищих психічних функцій*: вищі психічні функції виникають спочатку як форма колективної поведінки, як форма співпраці із іншими людьми і лише згодом вони стають внутрішніми індивідуальними (формами) функціями самої дитини. Відмінні ознаки вищих психічних функцій: опосередкованість, усвідомленість, довільність, системність; вони формуються прижиттєво; вони утворюються в результаті оволодіння спеціальними знаряддями, засобами, напрацьованими протягом історичного розвитку суспільства; розвиток вищих психічних функцій пов'язаний із навчанням у широкому сенсі слова, він не може відбуватися інакше, ніж у формі засвоєння заданих зразків, тому цей розвиток проходить ряд стадій.

Важливим надбанням теорії культурно-історичного розвитку Л. С. Виготського є й те, що, на відміну від найбільш відомих теорій розвитку зарубіжних психологів (психоаналіз, теорій соціального научіння та ін.), процес розвитку дитини розгортається у просторі від соціального – до індивідуального: вищі психічні функції виникають спочатку як форма колективної поведінки, як форма співпраці із іншими людьми, і лише згодом вони перетворюються на індивідуальні функції самої дитини

Завдання 4. Ознайомтесь із словником базових понять щодо методології вікової і педагогічної психології:

Словник базових понять

Біографічний метод (biographical method) – метод вікової психології, що базується на з'ясуванні впливу життєвих подій на психологічні якості особистості.

Близнюковий метод (англ. double, geminated, gemellary method) – один із способів з'ясування співвідносної ролі спадковості та середовища в мінливості ознак за допомогою порівняльного аналізу близнюків.

Вік (age) – характеристика розвитку індивіда у часі; якісно особливий стан психологічного розвитку, що характеризується сукупністю змін, що визначають своєрідність особистості на даному етапі розвитку.

Вікова психологія (developmental psychology) – галузь психологічної науки, що вивчає закономірності та особливості психічного та особистісного розвитку людини на різних етапах її життя.

Генетична психологія (genetic psychology; від гр. genesis – походження; гр. psyhē – душа, logos – слово, поняття, вчення) – галузь психології, яка вивчає психічний розвиток людини від народження до смерті. Генетична психологія часто вживається як синонім психології розвитку.

Лонгітюдний метод (longtude method) – метод вікової психології, суть якого полягає у вивченні одних і тих самих осіб чи їх груп у різні моменти їхнього життя.

Метод вікової психології (method of developmental psychology) – спосіб наукового вивчення змісту та механізмів психічного розвитку людини впродовж її онтогенезу.

Онтогенез (грец. *ontos* – істота, *genesis* – розвиток) – індивідуальний розвиток живого організму з моменту зародження до природної смерті. Термін запропонував німецький вчений Е. Геккель (1866 р.).

Порівняльний метод (the comparative method) – метод дослідження динаміки психічних функцій через їх одночасне дослідження у представників різних вікових періодів – дітей, підлітків, юнаків чи дорослих (поперечний зріз).

Психічний розвиток (psychical development) – процес закономірної онтогенетичної зміни психіки, що виявляється у її кількісних та якісних структурних перетвореннях, при цьому старі структури входять в нові, змінюються і реорганізуються.

Теорія (theory) – система узагальненого достовірного знання про той чи інший «фрагмент» дійсності, яка описує, пояснює та передбачає функціонування визначеної сукупності об'єктів, що його складають.

Завдання 5. Визначте метод психології, актуальний для реалізації наукових завдань:

- для вивчення генетики поведінки, зокрема успадкованості рис характеру, інтелекту;
- для вивчення зміни і розвитку психологічних особливостей одних і тих самих осіб;
- для з'ясування впливу життєвих подій на розвиток особистості;
- для дослідження динаміки психічних функцій у процесі одночасного спостереження за реакціями підлітків із різних соціальних груп.

Завдання для самостійної роботи: підготувати доповідь (повідомлення) за темами:

1. Теорія конвергентності розвитку дитини.
2. Теорія розвитку дитини Л. С. Виготського

ТЕМА 1.2 НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВІКОВОЇ ПЕРІОДИЗАЦІЇ РОЗВИТКУ ДИТИНИ. ОСОБЛИВОСТІ ДОРΟΣЛІШАННЯ ДИТИНИ У ДОШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Завдання 1. Заслуховування повідомлень (доповідей) за темами:

1. Теорія конвергентності розвитку дитини.
2. Теорія розвитку дитини Л.С. Виготського

Питання для обговорення:

1. Як ви розумієте генетичний закон, сформульований Л. С. Виготським: «... будь-яка функція у культурному розвитку дитини з'являється на сцені двічі, у двох планах, спершу – соціальному, потім – психологічному, спершу між людьми, як категорія інтерпсихічна, потім у внутрішньому плані, як категорія інтрапсихічна»?
2. У чому полягає відмінність теорії Л. С. Виготського від теорій конвергенції? Аргументуйте власну точку зору.

Актуалізація знань:

Згадайте і схарактеризуйте стадіальність розвитку дитини за означеними теоріями:

1. Періодизація психосексуального розвитку (за З. Фрейдом)
2. Періодизація інтелектуального розвитку Ж. Піаже
3. Теорія морального розвитку Л. Колберга
4. Психосоціальний розвиток дитини за Е. Еріксоном (матеріал лекції з курсу «Загальна психологія»)

Питання для дискусії (від народження до школи)

1. Перевагою чи недоліками розвитку дитини є незначна кількість вроджених форм поведінки? Які дії матері спричиняють утворення шкідливих звичок у дитини?
2. Чи є дитина істотою соціальною від народження? Якою є роль дорослого на ранніх етапах онтогенезу?
3. Що повинні робити батьки, щоб розширити самостійність дитини у її спілкуванні із зовнішнім предметним світом?
4. Педагоги вважають, що у дітей раннього віку не повинно бути великого різноманіття іграшок. Чому? Як можна організувати предметну діяльність дітей?
5. Чому дитина спокійно грається з іграшками у присутності дорослого і втрачає до них інтерес, переживаючи негативні емоції, після того як дорослий піде?
6. Чому діти, отримуючи нову іграшку, радіють їй, а потім ламають?
7. Чи можна знизити емоційне напруження, афективність поведінки дитини у період кризи 3-х років?

8. Доведіть, що гра є провідним видом діяльності дитини дошкільного віку. Які новоутворення закладаються у грі і отримують свій розвиток?

9. Як протягом дошкільного віку змінюється співвідношення наочно – дієвого і наочно-образного мислення у психіці дитини. Наведіть приклади.

10. Доведіть правильність думки О.М. Леонтєва, що у період дошкільного віку відбувається «перше народження» особистості.

11. Чому діти дошкільного віку знають правила поведінки, але все одно порушують їх?

Словник базових понять

Безумовні рефлекс (unconditioned reflexes of newborn) – спадково закріплена стереотипна форма реагування на біологічно значущі впливи зовнішнього світу або зміни внутрішнього середовища організму.

Дошкільний вік (preschool age) – період розвитку («вік гри» з 3 до 6/7 років), під час якого відбувається засвоєння основних прийомів орудійної діяльності і норм соціальної поведінки і відбувається перехід від імпульсивної і ситуативної поведінки до поведінки, опосередкованому правилами або зразками.

Егоцентризм (egocentrism; лат. ego – я / centrum – центр) – специфічна орієнтація людини на саму себе, її зосередженість на власних психічних проявах, нездатність чи невміння прийняти іншу точку зору.

Ігрова діяльність (game performance) – вид діяльності, в якій значимим є сам процес виконання ігрових дій, а не кінцевий результат. В дорослому віці набуває форм інтелектуальної, ділової чи спортивної гри.

Ієрархія мотивів (the hierarchy of the motives) – підпорядкування мотивів відносно один до одного, їх розташування у порядку від більш важливих до менш важливих.

Комплекс пожвавлення (the complex of recovery) – психічне новоутворення, яке виникає на 2-му місяці життя і виявляється у загальному моторному збудженні при наближенні дорослого (посмішка, вокалізація, рухові реакції). Є критерієм закінчення періоду новонародженості і нормального психічного розвитку дитини.

Криза 1 року (the crisis of the 1 year) – нормативна криза переходу від періоду немовляти до раннього дитинства, спричинена руйнуванням тісного емоційного зв'язку і попередньої «злитості» дитини з дорослим. Виявляється в афективних реакціях, плаксивості, впертості тощо.

Криза 3 років (the crisis of the 3 year) – нормативна криза переходу від періоду раннього дитинства до дошкільного віку. Це криза стосунків між дитиною і дорослим, спричинена появою нової форми самосвідомості «Я сам» і руйнуванням старої системи соціальних відносин між ними. Виявляється у впертості, негативізмі, важковиховуваності, бунтарстві тощо.

Наочно-дійове мислення (visual-active thinking) – це вид мислення, за якого розв'язання завдань включається безпосередньо в саму діяльність,

здійснюється шляхом реального перетворення ситуації та виконання рухового акту.

Наочно-образне мислення (representational thought, eye-mindedness) – вид мислення, що характеризується оперуванням образами сприймання і уяви, опорою на уявлення та образи.

Негативізм (negativism) – невмотивована поведінка людини, що виявляється в діях, навмисно протилежних вимогам і очікуванням інших індивідів або соціальних груп.

Немовлячий вік, немовлятство (infancy, babyhood) – період життя дитини між закінченням періоду новонародженості (появою комплексу поживлення) та досягненням однорічного віку.

Новонароджений (newborn / neonate) (у психології) – дитина з моменту народження до появи комплексу поживлення (5-8 тижнів).

Особистісні дії (за Д.Б. Ельконіним) (personality action) – вироблені самою дитиною способи дій з предметами, які знаменують перехід від імпульсивної до довільної поведінки, від простих дій до вчинків і дій, що регулюються самою дитиною.

Постнатальний період розвитку (postnatal period of development) (лат. post – після, natalis – той, що відноситься до народження) – період розвитку організму після народження, тобто після пологів.

Предметно-маніпулятивна діяльність (thing-manipulation performance) – провідна діяльність в ранньому дитинстві; діяльність дитини (система дослідницьких дій, маніпуляцій), змістом якої є предметні маніпуляції дитини дошкільного віку з предметами, спрямовані на вивчення їх функціонального призначення.

Пренатальний період розвитку (prenatal period of development; пренатальний – від лат. prae – перед, natalis – той, що відноситься до періоду перед народженням) – період розвитку організму до моменту пологів.

Ранній дитячий вік (early babyish age) – період істотних змін в анатомо-фізіологічному, психічному розвитку, спілкуванні з дорослими.

Сюжетно-рольова гра (a theme-role play) – провідна діяльність в дошкільному віці (А.В.Запорожець, Д.Б.Ельконін), в процесі якої вони в умовних ситуаціях відтворюють діяльність і стосунки дорослих з метою засвоєння соціальних ролей і вироблення навичок спілкування.

Завдання 2. Розподіліть у порядку зростання терміни за періодами розвитку дитини:

1. Період новонародженого
2. Період немовляти
3. Період раннього дитинства
4. Період дошкільця.

Які терміни є загальними для усіх періодів розвитку дитини?

Практичні кейси

1. Мама Наталки (дівчини 4 місяці) весь час – і на прогулянці, і вдома – розмовляє з донькою, наспівує їй пісеньки. Сусідка сказала їй : «Ну що ти з нею говориш, вона все одно нічого ще не розуміє!». Дайте психологічний коментар ситуації. Який вплив здійснює мовлення дорослого на розвиток психіки дитини?

2. Коли тато підійшов до доньки Олі (10 місяців) у незнайомому форменому кашкеті, дівчинка раптом гірко заплакала. Чому так трапилось?

3. Юрі (9 місяців) дуже подобається викидати іграшки з ліжка або манежу. Продіваючи іграшки в отвори сітки ліжка або між стойками манежу, Юра випускає їх з рук: падають кільця, качечка, брязкальце та інше. Мама постійно піднімає іграшки і складає їх до ліжка або манежу, а син достає їх і знову кидає на підлогу. Як має поводитись мама в даній ситуації? Який вид мислення розвивається у малюка при подібних діях з іграшками, предметами?

4. Які з наведених нижче дій називають «співвіднесеними», а які «орудійними»?

- а) нанизування кілець пірамідки;
- б) закривання коробки кришкою;
- в) маніпулювання молотком;
- г) складання матрьошки;
- д) дії з ложкою.

5. Мишкові (1 рік 3 місяці) ще важко даються слова, і він часто застосовує жести. Мати, зрозумівши чого він хоче, відразу виконує його бажання. Чи впливає швидке задоволення потреб дитини на розвиток її мовлення?

6. Мишко (2 роки 5 місяців) у своїй родині чує багато казок, розповідей, розмов на різні теми. Мама вважає, що це необхідно для його психічного розвитку.

Миколка (2 роки 5 місяців) у своїй родині, навпаки, мало чує, але багато бачить. Мама йому постійно купує книжки з картинками. Разом вони розглядають їх, милуючись гарними малюнками.

Дайте психологічний коментар ситуації. Що недовраховують мама Мишка і мама Миколки? Аргументуйте свою думку.

7. Льоня закинув м'ячик на шафу і намагається безуспішно його дістати. Мама пропонує йому подумати, як можна дістати м'ячик. Льоня відповідає: «Потрібно не думати, потрібно діставати!» Які особливості мислення проявилися у хлопчика в даній ситуації?

8. «Це добре, що ти вирішив прибрати олівці, тепер можеш іти гратися», – сказав вихователь Вані (хлопчику 3 роки). Ваня і не думав збирати олівці, але після слів вихователя він і сам повірив, що хотів це зробити. Хлопчик охоче

виконав підказані йому дії. На які особливості формування особистості дитини спирався вихователь у даній ситуації?

9. «Я теж хочу варити кашу», – говорить Ніна (дівчинці 3 роки), спостерігаючи, як мама варить кашу. «Ти ще маленька, – відповідає мама, – кашу варять лише дорослі». «Я хочу», – наполягає дівчинка. Нарешті мама не витримує: «Не заважай мені, іди гратись». З яким явищем у розвитку дитини пов'язана поведінка Ніни? Яка роль дорослого в цей період розвитку дошкільника?

10. Що складає основний зміст сюжетно-рольової гри у старшому дошкільному віці?

- a) засвоєння властивостей предметів і дій з ними;
- b) підкорення правилам, що витікають із взятої на себе ролі;
- c) відтворення стосунків між людьми;
- d) вивільнення зайвої енергії дитини;
- e) отримання задоволення.

Відповідь аргументуйте. Наведіть приклади.

11. Одна мама говорить іншій: – Як гарно малює ваш Сергійко. А у мого сина одні каракулі. Скільки не говорю, щоб він малював акуратно, однак малює погано. – А ви пробували його вчити? – Я часто саджаю Петрика за малювання. Мабуть, у нього немає здібностей, – засмутилась мама Петрика. Дайте психологічний коментар ситуації.

12. Дитині старшого дошкільного віку запропонували розв'язати задачу: «Мама з'їла 3 цукерки, а син 2. Скільки вони разом з'їли цукерок?» Хлопчик відмовився розв'язати задачу, мотивуючи тим, що так не буває. Якими особливостями розвитку пізнавальної сфери дитини можна пояснити це явище?

13. Дайте оцінку діям батьків: – Чуєте, як вправно малює фантазує! Так хитрун далеко піде! Коли нас не було вдома, з'їв всю сметану. – Це не я, – сказав він, – це кішка з'їла!

14. Розмова двох мам. Одна з них із тривогою говорить: «Я чула, що до 6 років у дитини пробуджується інтерес до навчання. Деякі діти уже у 5 років читають. Я все чекаю, чекаю, а у мого Васі ні інтересу, ні бажання вчитися не з'явилося, хоча йому скоро йти до школи». Який фактор, що впливає на психічний розвиток дитини, не був використаний мамою?

15. Відомо, що у розвитку дитини значну роль відіграє приклад батьків, який діти наслідують. Чому іноді у активних і діяльних батьків виростають ліниві і пасивні діти? Назвіть можливі причини.

16. Психологи відзначають, що у закритих дитячих будинках, незважаючи на достатню турботу персоналу, діти перших років життя погано набирають вагу, пізно починають ходити, часто хворіють і різко відстають у загальному психічному розвитку. Поясніть причини такого явища. Чи можливе воно в умовах сімейного виховання дитини?

17. Петрик (2 роки 7 місяців) часто хворів, подовгу знаходився у лікарні, практично не розмовляв. Згодом мамі довелося витратити багато зусиль для того, щоб хлопчик нормально говорив. Назвіть основну причину труднощів у засвоєнні мовлення Петром.

18. Коля – рухливий хлопчик. Його руки постійно чимось зайняті. Він хапає предмети, що потрапляють на очі. У нього з'являється багато ідей, він намагається їх відразу висловити. Коля непосида: в усьому він хоче взяти участь, все спробувати, проте дуже швидко кидає почату справу і береться за нову. Мамі це не подобається. Вона постійно його стримує, заспокоює. Поясніть, чи можна дитину-непосиду зробити спокійною? Дайте психологічне обґрунтування. Якою, на вашу думку, має бути поведінка мами із точки зору психологічної доцільності виховних впливів?

Завдання для самостійної роботи: підготувати доповіді за темами:

- Умови становлення сюжетно-рольової гри у період 1 – 3 років.
- Динаміка прагнення до самостійності на різних вікових етапах дитинства.
- Наслідування дорослих як перехід до імітаційних ігор.

ТЕМА 1.3 ОСОБЛИВОСТІ ДОРΟΣЛІШАННЯ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА. РОЛЬ ЗМІНИ ПРОВІДНОГО ВИДУ ДІЯЛЬНОСТІ У РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ШКОЛЯРА

Завдання 1. Заслуховування повідомлень (доповідей) за темами:

- Умови становлення сюжетно-рольової гри у період 1 – 3 років.
- Динаміка прагнення до самостійності на різних вікових етапах дитинства.
- Наслідування дорослих як перехід до імітаційних ігор.

Питання для дискусії (молодший шкільний вік)

1. Проаналізуйте суперечності, що простежуються у психічному розвитку молодших школярів. Як вони враховуються при підготовці дитини до школи?
2. Доведіть, що поява «внутрішньої позиції школяра» (Л.І. Божович) є основою готовності дитини до школи?
3. Як змінюється співвідношення домінуючої та провідної діяльності у молодшому шкільному віці?
4. Чи можна стверджувати, що в період молодшого шкільного віку найбільш активно розвивається когнітивна сфера дитини? Обґрунтуйте свою відповідь.
5. За якими ознаками можна судити про якісні змінення пізнавальних процесів (сприймання, пам'ять, уява, мовлення, мислення) у молодших школярів?
6. Чи можна новоутворення у розвитку мислення молодших школярів вважати передумовою особистісного розвитку дитини? Відповідь аргументуйте.
7. Поясніть, чому при оцінюванні поведінки і результатів діяльності, діти більш об'єктивні в оцінці результатів діяльності?
8. Чи змінюються мотиви поведінки дитини молодшого шкільного віку порівняно із дошкільником? Наведіть приклади.
9. В чому причина випередження розвитку інтелектуальних можливостей молодших школярів порівняно із особистісними?
10. Як впливають дії вчителя на характер взаємовідносин учнів початкової школи?

Словник базових понять

Адаптація шкільна (adaptation for school) – процес активного пристосування дитини до нових умов шкільного навчання. Іноді термін використовують для опису проблем і труднощів, що виникають на початку шкільного життя (ускладнення в навчанні, конфлікти з однокласниками, неадекватна поведінка тощо).

Внутрішнє мовлення (inner / covert, internal, implicit, silent, subvocal / speech) – внутрішній, незвуковий план мовлення, особливий тип звернення дитини до себе чи до уявного співрозмовника, «механізм мовного мислення» (Л. С. Виготський).

Довільна пам'ять (free memory) – вид пам'яті, що характеризується наявністю вольових зусиль і усвідомленням мети щось запам'ятати. Довільність поведінки (arbitrary behavior / voluntary actions) – здатність дитини докладати вольові зусилля, свідомо регулювати роботу пізнавальних процесів та процес діяльності.

Криза 7 років (the crisis of the 7 year) – нормативна криза переходу від дошкільного до молодшого шкільного віку (за Л. І. Божович), яка виявляється у втраті дитячої безпосередності, народженні соціального «Я», усвідомленні свого місця у світі соціальних стосунків і відкритті нової соціальної позиції – позиції школяра.

Логічний висновок / умовивід (logical inference) – умовивід, отриманий логічним шляхом, а не на підставі безпосереднього спостереження; така форма мислення доступна дітям на стадії конкретних операцій.

Молодший шкільний вік (younger school age) – «вершина дитинства», період розвитку (від 6/7 до 10/11 років), під час якого відбувається засвоєння навчальної діяльності, норм соціальної поведінки і розвиток здатності до рефлексії, довільної регуляції поведінки, теоретичного мислення.

Нездатність до навчання (learning disability) – надзвичайні труднощі у засвоєнні таких шкільних предметів як читання, писання або математика при нормальному інтелектуальному розвитку і відсутності сенсорних або моторних дефектів.

Психологічна готовність до школи (psychological school readiness) – необхідний і достатній рівень психічного розвитку дитини, що забезпечує успішність виконання навчальної діяльності у групі однолітків; здатність дитини до прийняття нової соціальної позиції – положення школяра, яка виявляється у здатності управляти своєю поведінкою і розумовою діяльністю.

Рефлексія (reflection) – усвідомлення людиною того, як її сприймають і оцінюють інші індивіди; вид пізнання, у процесі якого суб'єкт стає об'єктом свого спостереження і роздумів.

Саморегульована поведінка (self-regulated behavior) – особиста поведінка, що регулюється дитиною.

Словесно-логічне мислення (verbal-logical thinking) – мислення, що втілюється у поняттях, логічних конструкціях із застосуванням мовних засобів.

Соціальні стосунки (social relationships) – стосунки між людьми, що передбачають певні обов'язки (чесність, вірність); знання таких обов'язків є необхідною частиною соціального пізнання.

Теоретичне мислення (theoretical thought) – різновид мислення, який відображає істотне у явищах, об'єктах, зв'язках між ними на рівні закономірностей і тенденцій і полягає у пізнанні законів, правил.

Навчальна діяльність (training activities) – специфічний вид діяльності дитини, спрямований на оволодіння узагальненими способами учбових дій і саморозвиток у процесі розв'язання учбових задач, поставлених вчителем.

Завдання 2. Дайте відповіді на питання:

1. Чому молодший шкільний вік називають «вершиною дитинства»?
2. Як виявляється криза 7 років? Яку роль відіграє зміна соціального середовища для розвитку дитини?
3. Чому початок формування волі пов'язують із періодом навчання дитини у молодшій школі?
4. Як формується словесно-логічне мислення дитини?

Робота з кейсами

1. Вихователь підготовчої групи дитячого саду на батьківських зборах розповідала про те, як готувати дітей до школи, розвивати їх фізичні та психічні можливості. Мама одного із хлопчиків активно наполягала на тому, щоб її сина не брали на прогулянку, обмежили його участь в іграх, бо в нього хворе серце. Мама стверджувала, що її син вміє читати, писати, рахувати, і тому йому буде легко вчитися. Дайте психологічну оцінку ситуації. Чи зможе хлопчик успішно вчитися в школі? Чому? Аргументуйте відповідь.

2. «Наш Павлик швидко і рано навчився говорити. Дитячий садок він не відвідував. Зараз йому 6 років. У нього добре розвинене мовлення. Правда він не малює, не ліпить, як всі діти у дитячому садку, та він і не прагне цього. І ми не заохочували. Вважаємо, що він буде добре вчитися, адже він так по-дорослому міркує!» – так розповідала про сина мама. Дайте психологічний коментар ситуації. Чи можна передбачити результати учіння Павлика? Аргументуйте відповідь.

3. Світлана (6,5 років) навчається у першому класі. Вона вміє читати, писати, їй подобається танцювати, співати, декламувати. Мама пишається донькою, а Світланка – сама собою. Якось, йдучи додому разом з мамою, дівчинка сказала: «Вчителька мене ненавидить. Не хвалить. Мені дають завдання складніші, ніж іншим, щоб я не знала, як відповісти. У дитячому садку було краще». Дайте психологічний коментар ситуації. В чому різниця стосунків в системі «дитина – педагог» у дитячому садочку і у школі?

4. Женя був активним, допитливим хлопчиком. У дитячому садочку він швидко засвоював зміст занять, любив читати, але й водночас був неухважним,

непосидючим. У першому класі на уроках він часто відволікається, не слухає пояснень вчителя і відповідей товаришів, тому часто отримує зауваження, на що болісно реагує. Які властивості особистості не були сформовані у Жені? Як допомогти хлопчику вчитися?

5. Тато задав 6-річному Юрі таку задачу: «Коля старший за Сергія, а Сергій старший за Василя. Хто з хлопчиків наймолодший?» Юра декілька разів повторив задачу; але ніяк не може її розв'язати. Тоді він узяв три сірника, відламав від двох з них по шматочку різної довжини і за допомогою цих сірників правильно і швидко розв'язав задачу. Чому для розв'язання цієї задачі Юрі знадобились сірники? Про які особливості розумової сфери дитини йдеться у наведеній ситуації?

6. У якому випадку учні 1-го класу краще запам'ятають 10 картинок: якщо їм дати спеціальне завдання запам'ятати картинки або якщо спеціального завдання не давати, але запропонувати розкласифікувати ці картинки за певним принципом? Чому? Якими закономірностями пам'яті це пояснюється?

7. Сяюча Роза влітає до кімнати: «Бабуся, бабуся, а мені поставили 6 балів і ще 8 балів! Дивися, бабуся, червоним олівцем!» Бабуся цікавиться: «Це ж за що тобі, онучко?» «Ні за що», – відповідає Роза після хвилини роздумів. І захоплюючись «щедрістю» вчительки, вигукує: «Сьогодні вона в усі зошити поставила багато-багато!»

Найменший учень в класі, Славик, піддражнює сусіда Юру, показуючи листочок із оцінками 6, 10 і 8 балів: «У мене три оцінки, а у тебе лише дві!» – І Юра, у якого у зошиті стояли дві оцінки по 12 балів, дійсно відчув себе ніяково, однак, не бажаючи поступитись відповів: «А мені теж поставлять ще і ще!» Які психологічні особливості поведінки молодших школярів проявились у наведених прикладах? Чому першокласникам так хочеться мати побільше оцінок?

8. Вчителька II класу стала помічати, що Міла змирилася зі своїми оцінками по 5 балів. Учіння мало цікавило її. Більше приваблювала суспільна діяльність – Міла була відмінним санітаром. І ось одного разу в її зошиті під роботою, яку більше ніж на 5 балів оцінити було неможна, з'явився запис: «Третій рядок написаний чудово. Краще ніж у всіх. Спробуй-но зробити так всю роботу». Міла хвалилася, показувала зошит подругам. Просила маму просиджувати поряд, щоб інші рядки вийшли такими ж, як і третій. Дайте психологічний коментар ситуації. Чи можна розвинути у дівчинки інтерес до навчання.

9. Таня навчається у першому класі. Їй важко дається навчання, особливо читання. Вдома мама всаджує її за стіл і починає питати: «Як називається ця буква...? Що тут написано?» – Дівчинка мовчить. – Ну ось, нічого не знаєш! На, вчи сама! – і мама іде у справах на кухню. Через деякий час повертається і перевіряє. Покращення у читанні не має – Сьогодні гратися не підеш, будеш

читати! Дайте психологічне обґрунтування характеру спілкування мами з донькою. Які психологічні особливості віку дівчинки не враховані мамою при організації її учіння? Як можна допомогти дівчинці у навчанні?

10. Сергійко часто пропускав уроки. Вчителька залишалась з ним після занять. Допомогало, але інтересу до навчання виховати у Сергія не вдавалось. «Знаєш, Сергій, – сказала одного разу вчителька, – розповім тобі я по секрету, що будемо вивчати наступного уроку». – Сергій погодився без ентузіазму, але... Наступного уроку він, з радістю поглядаючи навкруги, безперервно тягнув руку. Він розумів пояснення не гірше за інших. Того ж дня він знову після уроків запитально подивився на вчительку: «Розкажіть, про що ви будете розповідати завтра!». Поясніть, чому Сергійкові не допомагали додаткові завдання після уроків? Чому змінилася його поведінка на уроці, після попередньої розповіді вчителя?

11. На уроках у першому класі нерідко можна почути, як учні доповідають вчителю: «А Іра не ті стовпчики розв'язала, їй Валя не так показала» або «Віра зовсім не розв'язала». Інші, побачивши на уроці у товариша невірне рішення, голосно вигукують: «А у нього помилка!» – або серед тиші класу піднімаються і схвильовано вказують: «А Володя три приклади пропустив». Чим пояснюється така поведінка школярів? Як повинен поводитись вчитель у таких випадках.

12. Вчителька 3-го класу під час контрольної роботи декілька разів робить суворе зауваження: «Не списуй у товариша! Знайшов у кого списувати! Він і сам не знає, як правильно писати». В іншому класі вчителька один раз переконливо сказала: «Діти, не потрібно закриватися одне від одного, це негарно, ніхто у вас не списує». Дайте психологічну оцінку діям двох учителів.

13. «Здається, Льоня хороший, скромний хлопчик?» – запитали у першокласника про його сусіда. «Ага-а ... хороший! – іронічно вигукує хлопчик. – Тільки двійки отримує!»

Коли маленьку Маринку запитали, чи є у неї подруги, вона відповіла: «Ні, вони всі далеко живуть!» – «Ну, а в класі, є хороші дівчата, які тобі подобаються?» – «А як же, – відповіла дівчинка, – у нас є відмінниці!» Які особливості взаємостосунків першокласників проявилися у наведених прикладах?

14. Вова написав твір: «Як я ставлюся до своїх двійок»: «Двійки батькам завдають значної шкоди. Їм від них погано. Але вчителі все одно їх виправляють, тому що директор і завуч їм за двійки роблять зауваження». Під твором була виведена велика двійка і каліграфічним почерком вчителька написала: «Вова, зошит – це офіційний документ. Ти можеш так думати, але не писати про це у зошиті. Запам'ятай це на все життя». Проаналізуйте твір хлопчика. У чому проявляються його психологічні особливості стосовно

двійок? Результатом якої педагогічної помилки є таке ставлення до оцінок? Чи можна його змінити? Відповідь аргументуйте.

15. Учень першого класу на зауваження вчительки про порушення дисципліни відповів: «Я Вас, Марія Іванівна, слухатись не буду, бо моя мама говорить, що Ви дурна». Дайте психологічну оцінку вчинку учня. Як би ви діяли на місці вчителя у даній ситуації.

Ознайомтесь із текстом про страхи молодшого школяра

Шкільний період життя дитини пов'язаний із виникненням найважливішого особистісного новоутворення – внутрішньої позиції школяра. **Внутрішня позиція школяра** – система потреб і прагнень дитини, пов'язаних зі школою, коли причетність до них переживається дитиною як внутрішня потреба («Хочу в школу»).

У тих випадках, коли найважливіші потреби дитини, що відображають її внутрішню позицію, не задоволені, вона може переживати стійке емоційне неблагополуччя: *постійне очікування неуспіху в школі, поганого ставлення до себе з боку педагогів і однокласників, боязкість школи, небажання відвідувати її.*

Переживання виявляються у страхах і тривожності.

Страх – афективне (емоційно загострене) відображення у свідомості людини конкретної загрози для її життя і благополуччя.

Тривога-емоційне загострене відчуття майбутньої загрози. Емоційно неблагополучна дитина в залежності від психічної структури особистості, життєвого досвіду, взаємин з батьками та однолітками може відчувати як тривогу, так і страх.

Ґрунтом для страху і тривоги є **почуття занепокоєння**. Воно виявляється в тому, що дитина губиться, коли її запитують, не знаходить потрібних слів. Всередині все холоне, тіло "наливається свинцем", щемить в області серця, долоні стають вологими. Школяр може здійснювати багато зайвих рухів або, навпаки, стає нерухомим, скутим. Такі симптоми говорять про *перенапруження психофізіологічних функцій організму*. Страхи бувають вікові і невротичні.

Вікові страхи відзначаються у емоційно чутливих дітей як відображення особливостей їхнього психічного і особистісного розвитку. Виникають вони зазвичай під дією факторів:

- 1) наявність страхів у батьків;
- 2) тривожність у відносинах з дитиною, надлишкове опіка її від небезпек і ізоляція від спілкування з однолітками;
- 3) велика кількість заборон з боку батька тієї ж статі або повне надання свободи дитині батьком іншої статі, а також численні нереалізовані погрози всіх дорослих в сім'ї;
- 4) відсутність можливості для рольової ідентифікації з батьком тієї ж статі, переважно у хлопчиків;

- 5) конфліктні відносини між батьками;
- 6) психічні травми типу переляку;
- 7) психологічне зараження страхами в процесі спілкування з однолітками і дорослими.

Невротичні страхи характеризуються більшою емоційною інтенсивністю і напруженістю; тривалим плином сталістю; несприятливим впливом на формування характеру і особистості; взаємозв'язком з іншими невротичними розладами і переживаннями; униканням об'єкта страху, а також всього нового і невідомого. Ці страхи частіше переживають **чутливі діти**, діти, які відчують емоційні труднощі у відносинах з батьками; їх уявлення про себе спотворено емоційними переживаннями в сім'ї або конфліктами.

Соціальна позиція школяра, що накладає на нього почуття відповідальності, боргу, обов'язки, може спровокувати появу **страху "бути не тим"**. Дитина боїться не встигнути, спізнитися, зробити не те, не так, бути засудженим і покараним. У молодшому шкільному віці страх "бути не тим" досягає максимального розвитку, оскільки діти намагаються оволодіти новими знаннями, серйозно ставляться до своїх обов'язків школяра і дуже переживають з приводу оцінок.

Діти, які не набули до школи необхідного досвіду спілкування з дорослими і однолітками, не впевнені в собі, бояться не виправдати очікування дорослих, відчують труднощі адаптації в шкільному колективі і страх перед вчителькою. В основі цього страху лежить острах зробити помилку і бути осміяним. Найбільше такі діти бояться відповідати біля дошки. Саме біля дошки в повній мірі виявляється їх незахищеність.

Деякі діти панічно бояться зробити помилку, коли готують уроки. Це відбувається в тих випадках, коли батьки педантично їх перевіряють і при цьому дуже драматично ставляться до помилок. Навіть якщо батьки не карають дитини, психологічне покарання все одно присутнє. У молодшому шкільному віці оцінка – не просто свідчення конкретного результату діяльності. Вона **суб'єктивно сприймається дитиною як оцінка всієї її особистості**. «Ти поганий, тому що ти погано вчишся», – говорять дитині. Вона погоджується, і виникає нерозв'язний внутрішній конфлікт, що супроводжується почуттям невизначеності, невпевненості в собі і різними страхами.

У ряді випадків страх перед школою викликаний конфліктом з однолітками, боязкістю проявів фізичної агресії з їх боку.

Отже, велика частина страхів молодших школярів лежить у межах навчальної діяльності: боязнь "бути не тим", страх зробити помилку, боязкість отримати погану оцінку, боязкість конфлікту з однолітками. Шкільні страхи не тільки позбавляють дитину психологічного комфорту, радості учіння, але і сприяють розвитку дитячих неврозів.

Виявити страхи молодших школярів можна за допомогою методів **незакінчених пропозицій і малювання страхів**.

Метод незакінчених пропозицій використовується для діагностики страхів у різних сферах спілкування і діяльності школяра. Дитині пропонується закінчити речення. наприклад:

- Коли я думаю про школу ...
- Коли я йду до школи ...
- Коли дзвенить дзвінок ...
- Коли я бачу вчителя ...
- Коли у нас контрольна ...
- Коли закінчуються уроки ...
- Коли я відповідаю біля дошки ...
- Коли я отримую двійку ...
- Коли вчитель задає питання, я ...

У закінченнях заданих пропозицій проектується емоційні переживання дитини, які дуже важливо знати вчителю.

Метод малювання страхів дозволяє краще зрозуміти інтереси, захоплення дітей, особливості їх темпераменту, переживань і внутрішнього світу.

Дитині пропонують намалювати дорогу до школи. Аналіз малюнків відбувається через оцінювання вибору фарб, інтенсивності мазків у зображеннях, домальовуванні неіснуючих образів або уникненні тих, які є в реальності.

Так, переважання сірих тонів і домінування чорного кольору в малюнках підкреслює відсутність життєрадісності, знижений тон настрою, велика кількість страхів, з якими не може впоратися дитина. Навпаки, яскраві, світлі й насичені фарби вказують на активний життєвий тонус і оптимізм.

Широкі мазки при малюванні фарбами, масштабність, відсутність попередніх начерків і наступних, змінюють первісний сюжет домальовувань показують впевненість і рішучість.

Підвищена збудливість і особливо гіперактивність знаходять своє вираження в нестійкості зображення, його змазаності або у великому числі виразних, але пересічних ліній.

При загальмованості і тим більше занепокоєнні діти малюють мало, вважаючи за краще інші види діяльності.

Особливу цінність представляє малювання в групі за такими, по черзі пропонованим на кожному занятті темами: «У школі», «На вулиці, у дворі», «Сім'я», «Що мені сниться страшно або чого я боюся днем», «Що було зі мною найгірше або найкраще», «Ким я хочу стати».

Завдання 3. Оцінити рівень психологічного комфорту (або наявність страхів) школярів за аналізом малюнків.

Ознайомтесь із текстом про способи роботи зі страхами молодшого школяра

Шкільна тривожність – Це форма прояву емоційного неблагополуччя дитини, що виражається в хвилюванні, підвищеному занепокоєнні в навчальних ситуаціях, у класі, очікуванні поганого ставлення до себе, негативної оцінки з боку педагогів, однолітків. Педагоги і батьки зазвичай відзначають ці особливості дитини, кажучи, що він "боїться всього", "дуже ранимий", "недовірливий", "підвищено чутливий", "до всього ставиться занадто серйозно" і т. П. Однак це, як правило, не викликає сильного занепокоєння дорослих. А тим часом тривожність, в тому числі і шкільна, – це один із провісників неврозу, і робота з її подолання – це і робота з психопрофілактики неврозу.

Психологи виділяють два способи подолання тривожності у дітей.

1. Вироблення конструктивних способів поведінки у важких для дитини ситуаціях, а також оволодіння прийомами, що дозволяють впоратися з зайвим хвилюванням, тривогою.

2. Зміцнення впевненості в собі, розвиток самооцінки і уявлення про себе, турбота про особистісне зростання людини.

Обговорення.

- У чому виявляється переживання дитиною емоційного неблагополуччя?
- Страх і тривожність – одне і те ж? Яке підґрунтя страху і тривоги?
- Поясніть природу вікових страхів.
- Поясніть природу невротичних страхів: бути не тим, комплексу оцінки, страху помилки, страху неприйняття однокласниками.
- Які методи виявлення страхів (психодіагностика) ви можете означити?

Психотерапія

Готовність дитини до школи позначається на природній зміні провідного типу діяльності – з ігрової на навчальну. Однак деякі діти в силу запізнювання загального психічного розвитку потрапляють в цей час в складну ситуацію: з одного боку, для них ще не втратила своєї актуальності ігрова діяльність, з іншого боку, **соціальна ситуація виявляє необхідність** освоєння відповідних молодшого шкільного віку форм життєдіяльності, де провідне місце належить навчальній діяльності. В середньому 15–20% першокласників зіштовхуються з труднощами прийняття нової для них соціальної позиції, входження в шкільне життя для них утруднено.

Тому на початковому етапі навчання великого значення набуває створення для таких дітей особливих умов, що органічно поєднують ігровий і навчальний типи життєдіяльності, тобто **організація** своєрідною **комплементарної діяльності** (complementum - доповнення), яка за формою є

ігровий, знайомої і привабливою для дитини, а за спрямованістю носить навчальний характер.

Шкільний психолог може вести роботу з дітьми в двох напрямках одночасно:

– **доформування основних психічних новоутворень**, які повинні складатися у дитини під час переходу від дошкільного до молодшого шкільного віку і які є необхідними передумовами навчальної діяльності (доформування новоутворень минулого віку);

– **формування психологічного потенціалу**, що забезпечує успішне засвоєння нової діяльності – навчальної (формувати актуальні новоутворення).

Корекційні заняття

Мета корекційних занять:

Формування довільності поведінки:

- вміння діяти за правилом;
- оволодіння контрольними діями;
- оволодіння цілепокладанням засобом мовлення.

Просторове орієнтування:

- просторові вміння (визначення просторових ознак об'єкта, напрям дії);
- просторові уявлення, внутрішній план дій;
- наочне моделювання просторових відносин;
- володіння просторовою лексикою.

Розвиток пізнавальних здібностей:

– знаково-символічного заміщення (вміння кодувати і декодувати інформацію, володіння схематичним і знаковим листом);

- володіння перцептивними еталонами;
- володіння мнемічними діями.

Формування позиції дитини як суб'єкта присвоєння нового досвіду (формування внутрішньої позиції).

Вправи на корекцію психічних новоутворень (внутрішня позиція школяра, довільність поведінки, просторова орієнтування і внутрішній план дій, деяких інтелектуальних здібностей).

"Офіцер-солдат". Дитина спочатку стає солдатом і під керівництвом офіцера (дорослого) виконує різні команди, відзначаючи їх на спеціальній "Шкалі зростання" (підготовка до служби, служба солдата, присвоєння звання, важкі завдання). На етапі присвоєння звання дитина стає офіцером, вибирає товариша по грі і навчає його тому, чого навчилась сама. На етапі важких завдань дорослий навчає дитину вмінню складати знаковий лист: цифра 7, дві клітинки вправо, цифра 2, три клітинки вниз, цифра 5, чотири клітинки вгору...

"Гудзики". Дитина повинна запам'ятати розташування гудзиків на ігровому шестиклітинному полі дорослого і відтворити їх розташування на своєму полі. Для кращого запам'ятовування опис гудзики і місця її розташування дається вголос. На наступному етапі вводяться тимчасові обмеження для "пришивання гудзиків" і додаткова умова: описувати гудзик

подумки (не промовляти). Завдання може ускладнюватися шляхом збільшення ігрового поля і кількості гудзиків, зміні ролі дитини, виконання завдання за схемою.

"Пошук скарбу". Дитина вчиться складати план, шукати за планом заховану річ, позначати заховану річ на плані, складати план приміщення. На останньому етапі гри вона навчає цим умінням свого товариша і оцінює свої успіхи на графічній шкалі зростання "Кола моїх вмінь".

"Тролейбусний маршрут" і "Кольорове місто". Дитину навчають вмінню орієнтуватися в схемах трамвайних маршрутів і плані міста. Заняття проводяться у вигляді конкурсу на кращого знавця міста і маршруту і припускають велику різноманітність поступово ускладнених завдань.

Шкала зростання **"Знання ростуть"**. На ній відзначаються успіхи в іграх. Шкала представляє собою своєрідний градусник, на якому дитина відзначає проходження кожного етапу за допомогою пересувається планки-стовпчика.

Завдання 4. Оберіть психотерапевтичну вправу, яка спрямована **доформувати основні психічні новоутворення (які?), а також сформувати психологічний потенціал молодшого школяра.** Аргументуйте свій вибір.

Завдання для самостійної роботи. Підготувати доповідь за темою «Неформальні підліткові організації» (за вибором)

ТЕМИ 1.4 – 1.5 ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПІДЛІТКА. РОЛЬ КОМУНІКАЦІЇ У САМОВИЯВЛЕННІ ПІДЛІТКА. НЕФОРМАЛЬНІ ПІДЛІТКОВІ ОБ'ЄДНАННЯ І СОЦІАЛІЗАЦІЯ ПІДЛІТКА

Питання для дискусій (підлітковий вік)

1. Чи можна пояснити специфіку кризи підліткового періоду лише особливостями статевого дозрівання? Аргументуйте відповідь.
2. Проаналізуйте поведінковий симптомокомплекс вікової кризи підліткового періоду. Чи можна уникнути негативних реакцій у поведінці підлітків?
3. Чому деяким підліткам важко керувати своєю поведінкою, стримувати афективно-імпульсні реакції і здійснювати саморегуляцію?
4. Проаналізуйте детермінанти психічного розвитку підлітків. Які з них є найбільш значимими в цей період?
5. Чи можна говорити про етапи вікового розвитку в межах підліткового періоду? Обґрунтуйте свою думку.
6. В чому проявляється специфіка соціальної ситуації розвитку підлітків? Наведіть приклади.
7. Визначте, чи існують суттєві відмінності у змісті і характері спілкування підлітків з однолітками та дорослими?
8. Як пов'язана провідна діяльність підлітків із розв'язанням основних суперечностей даного віку? Які новоутворення при цьому виникають?
9. Чому в підлітковому віці змінюється ставлення дитини до школи і навчальної діяльності? Чи можна цьому запобігти?
10. Проаналізуйте причини відхилень від нормативної поведінки у підлітковому віці.

Словник базових понять

Агресивність (aggression; від. фр. agressif – войовничий) – емоційний стан і риса характеру людини, яка супроводжується імпульсивною активністю, втратою самоконтролю і афективними переживаннями – гнівом, злістю, ненавистю, ворожістю, прагненням заподіяти іншому травму (фізичну або моральну). Агресія – це різновид дій або стан, а агресивність – риса характеру, звичка і схильність реагувати на все агресивно.

Акселерація (acceleration) – прискорення фізичного та психічного розвитку дітей і підлітків у сучасних умовах.

Акцентуації характеру (accentuations of character) – це підсилення (загострення) окремих рис характеру, які супроводжуються відхиленнями в діяльності й поведінці людини, але не виходять за межі норми.

Амбівалентність (ambivalence) – психічний стан роздвоєності, співіснування протилежних ставлень або почуттів до людини, об'єкта чи ідеї.

Амбівалентність почуттів (ambivalence (ambivalency) of feeling) – неузгодженість, суперечливість, двоїстість почуттів, які одночасно переживає людина щодо однієї й тієї самої події чи об'єкта.

Значущі дорослі (meaningful adult / significant adults) – батьки, вчителі і інші дорослі, які найбільш суттєво впливають на образ і умови життя дитини і під впливом яких вона найбільш ефективно засвоює суспільно значущі критерії оцінок, цілі та мотиви поведінки, способи аналізу навколишньої дійсності і способи дій.

Інтимно-особистісне спілкування (intimate-personal communication) – вид спілкування, заснований на особистісній симпатії партнерів по відношенню один до одного, їхній взаємній зацікавленості у встановленні і підтримці довірчих відносин.

Неформальні групи підлітків (informal group of teen-agers / adolescent) – мала група підлітків, яка виникає на основі близькості віку і територіальної спільності (наприклад, дворова компанія або друзі-однокласники) і яких об'єднує спільність інтересів і неформальні стосунки.

Підлітковий (пубертатний) вік (adolescence) – період розвитку від 11 до 15/16 років; перехід від дитинства до юності в фізичному, психічному і соціальному аспектах.

Почуття дорослості (feeling of maturity) – центральне особистісне новоутворення підліткового віку, що виражається у суб'єктивному переживанні підлітком своєї дорослості, суб'єктивному уявленні себе дорослою людиною і супроводжується прагненням до самостійності і незалежності.

Просоціальна поведінка (prosocial behaviour) – альтруїстичні дії людини, спрямовані на благополуччя інших людей, надання їм допомоги; поведінка індивіда, яка орієнтована на благо окремих людей чи соціальних груп. Протилежна антисоціальній поведінці.

Пубертат (puberty) – період життя від 11 до 15/16 років, протягом якого відбувається швидкий фізичний і фізіологічний розвиток, інтенсивне статеве дозрівання і зміни у стані нервової системи підлітка.

Самооцінка особистості (self-assessment) – елемент самосвідомості, що характеризується емоційно насиченими оцінками самого себе, власних здібностей, етичних якостей і вчинків.

Самосвідомість (self-awareness) – образ себе і ставлення до себе

Суспільно-корисна діяльність (socially useful activities) – діяльність, яка мотивується особистою відповідальністю дитини перед суспільством, забезпечує її залучення до суспільства і розвиток її соціальної активності (за Д. І. Фельдштейном).

Спрямованість особистості (the orientation of the personality) – сукупність стійких мотивів (інтереси, нахили, переконання, ідеали, світогляд), що орієнтують діяльність особистості і є відносно незалежними від ситуації «Я-концепція» (self-conception) – відносно стала і певною мірою усвідомлена система уявлень особистості про саму себе, цілісний образ Я.

Завдання 1. Дайте відповіді на питання:

1. Чому саме в підлітковому віці актуалізується проблема акцентуацій характеру?
2. Наведіть приклади амібвалентності почуттів у підлітків
3. Як пов'язана суспільно-корисна діяльність із просоціальною поведінкою?
4. Які чинники пубертату виявляються у поведінці підлітків?

Прочитайте текст про підліткову агресію. Дайте відповіді на питання:

1. Поясніть терміни: фізична агресія, негативізм, вербальна агресія, аутоагресія. Які форми означених видів агресії можете назвати?
2. Чому підліткову агресію можна розглядати як захисний механізм? Наведіть приклади.
3. Означте форми аутодеструктивної агресії. Яка роль групи у підлітковій аутодеструкції?

Характерним проявом асоціальної поведінки є агресія – (від лат. «agressio» – напад) – мотивована, деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам існування людей в суспільстві, завдає фізичної шкоди об'єктам нападу, а також моральний збиток живим істотам (негативні переживання, стан напруженості, пригніченості, страху і т.п.). Основними формами агресивної поведінки є фізична агресія; негативізм, спрямований проти керівництва і встановлених правил; підозрілість; вербальна агресія – вираз своїх відчуттів через чвари, образи, приниження; аутоагресія – агресія, спрямована на самого себе.

Характер агресивної поведінки багато в чому визначається віковими особливостями людини. У дітей частіше зустрічаються втечі з дому, бродяжництво, шкільні прогули, агресивна поведінка, лихослів'я, брехня, крадіжка, жебрацтво. В молодшому шкільному віці агресія частіше виявляється у ставленні до більш слабких учнів у формі насмішок, тиску, лайок, бійок.

Гостріше всього постає проблема агресивної поведінки у підлітковому віці, коли посилюються: негативізм, демонстративна поведінка; неадекватна самооцінка, неадекватний рівень домагань; підвищена емоційна напруженість і тривожність; неадекватне уявлення підлітків про місце в сім'ї, про ставлення до них однолітків і т.п. У підлітковому віці найбільш поширені втечі з дому, бродяжництво, шкільні прогули або відмова від навчання, брехня, агресивна поведінка, проміскуїтет (безладні статеві зв'язки), графіті (настінні малюнки і написи непристойного характеру), субкультуральні девіації (сленг, шрамування, татування). Традиційно небезпечними для психічного розвитку підлітків вважаються азартні ігри (картярські ігри, комп'ютерна рулетка та інші).

Специфічною особливістю агресивної поведінки в підлітковому віці є його залежність від групи однолітків на фоні краху авторитету дорослих. В

даному віці бути агресивним часто означає «здаватися або бути сильним». Агресивна поведінка підлітків постає і як засіб задоволення потреб в спілкуванні, самовираженні і самоствердженні; разом з тим, агресія може бути формою реагування на неблагополучну обстановку в сім'ї, на жорстоке ставлення з боку батьків. Таким чином, в підлітковому віці агресивна поведінка є *своєрідним захисним механізмом*.

Більш того, в процесі соціалізації особистості агресивна поведінка *виконує ряд важливих функцій*. В нормі вона звільняє від страху, допомагає відстоювати свої інтереси, захищає від зовнішньої загрози, сприяє адаптації, виступає джерелом активності індивіда, його творчого потенціалу і прагнення до досягнень.

Оскільки в сім'ї дитина проходить первинну соціалізацію істотний вплив на формування агресивної поведінки здійснюють такі **чинники**:

- ігнорування дорослими специфічності масштабу часу і простору сучасних підлітків, ситуативне або навмисне невизнання сучасної соціальної ситуації розвитку дитини;
- низький ступінь згуртованості сім'ї; конфліктність;
- неадекватний стиль сімейного виховання (гіпоопіка, гіперопіка, емоційна депривація, фізичне покарання у сім'ї як типове явище тощо), що розглядається підлітком як нормативна форма поведінки.

Форми вияву агресії в сім'ї різноманітні: пряме фізичне або сексуальне насилля, холодність, образи, негативні оцінки, придушення особистості, емоційне неприйняття дитини.

Аутодеструктивна (саморуйнівна поведінка) – це поведінка, що відхиляється від медичних і психологічних норм та загрожує цілісності і розвитку самої особистості. Саморуйнівна поведінка в сучасному світі постає в наступних основних **формах**: *суїцидальна поведінка, харчова залежність, хімічна залежність (зловживання психоактивними речовинами), фанатична поведінка (наприклад, залучення в деструктивно-релігійний культ), аутична поведінка, віктимна поведінка (поведінка жертви), діяльність з ризиком для життя (екстремальні види спорту, перевищення швидкості)*.

Специфікою аутодеструктивної поведінки в підлітковому віці є її опосередкованість груповими цінностями. Група, в яку включений підліток, може спричиняти такі форми аутодеструкції: наркозалежну поведінку, комп'ютерну залежність, харчові аддикції, рідше – суїцидальну поведінку. Для підлітків найбільш характерний демонстративний суїцид. Він не пов'язаний з бажанням померти, а є способом звернути увагу на свої проблеми, покликати на допомогу, вести діалог, спроба своєрідного шантажу. Самогубство спонукається гнівом, страхом, бажанням покарати себе або інших. А. Є. Лічко відзначає, що лише у 10 % підлітків є істинне бажання накласти на себе руки, в 90 % – це крик про допомогу. В цілому можна говорити про значний вплив на

суїцидальну поведінку підлітків міжособових відносин із однолітками і батьками.

Кейсові завдання

1. Спираючись на знання про психологічні особливості підліткового періоду, спробуйте знайти декілька прийнятних варіантів доцільної поведінки вчителя у даних ситуаціях:

а) вчитель їде автобусом і бачить: підліток, роздратований грубим тоном жінки похилого віку, що стоїть поряд, вимагаючи поступитися місцем, не погоджується зробити це і вказує на вільні місця, що розташовані далі від дверей;

б) здібний учень виконує навчальні завдання пасивно, абияк, впевнений, що його роботи будуть не гіршими, ніж у інших;

в) оголошено конкурс на кращий малюнок. Дівчинка принесла самостійно виконану роботу. Вчитель бачить, що робота слабка, але, незважаючи на це, дівчинці вона подобається;

г) вчитель бачить, що один з учнів демонстративно не працює на його уроках.

2. Проаналізуйте наведені ситуації. Визначте, які психологічні особливості підлітків зумовили успішність розв'язання проблем:

а) на початку уроку вчитель проходить класом, перевіряючи наявність інструментів у школярів. Відразу помічає дівчинку, що ретельно розглядає свої руки. На минулому занятті Оленка теж була без інструментів. Вчитель не став з'ясовувати причину при всьому класі. – Всі відкривають зошити і підручники. Олена сьогодні буде працювати біля дошки. – Наступного уроку в Оленки вже були інструменти, необхідні для роботи;

б) серед учнів 6-го класу Віка не користувалася повагою. У класі дівчинку вважали безініціативною, не здатною до будь-якої діяльності. Учні не довіряли Віці, уникали вступати в контакти. Клас готувався провести вечір казок у підшефному класі, і вчитель вирішив повернути Віку до цієї роботи. Поговоривши з дівчинкою, вчитель з'ясував, що Віка захоплюється малюванням. Дівчинка охоче погодилась допомогти у оформленні вечора. Вчитель похвалив її, ставлячи за приклад. Для Віки це було несподіванкою, що послужила поштовхом до змінень у поведінці.

3. Хлопчик приніс до класу записку, що пояснювала, чому він пропустив уроки. «Ти справді хворів?» – запитав вчитель. Хлопчик мовчав. «А це дійсно мама писала?» – Хлопчик мовчав. «Тоді хто ж це писав?» – продовжував допитуватись вчитель. «Ніхто!» – різко відповів хлопчик. Дайте психологічний коментар ситуації. Як би ви поводитись на місці вчителя?

4. Учень 7-го класу, який мав зауваження за порушення поведінки, випадково розбив вікно. При обговоренні цієї події в класі інший учень взяв на

себе провину товариша. Якими психологічними особливостями розвитку пояснюється даний вчинок? Чи можна назвати моральним такий вчинок?

5. У зарубіжних дослідженнях вивчалися три типи дисциплінарних впливів на дітей:

- a) використання влади, наказ;
- b) пояснення;
- c) позбавлення батьківської любові.

Поясніть, який тип дисциплінарного впливу є найбільш прийнятним у підлітковому віці. Чому?

Питання для дискусії (старший підлітковий вік)

1. В західній (переважно американській) психології виділяється «тінейджерський» період розвитку, що об'єднує підлітковий і ранній юнацький вік (13–19 років). Визначте позитивні і негативні сторони цієї позиції.

2. Чи змінюється співвідношення факторів психічного розвитку в юнацькому віці порівняно з підлітковим?

3. Визначте схожість та відмінності соціальної ситуації розвитку у підлітковому та юнацькому віці.

4. В чому ви вбачаєте специфіку соціального статусу учнів старшого шкільного віку?

5. Чому у віковій психології підкреслюється наявність стабілізації у розвитку особистості в юнацькому періоді?

6. Як змінюється я-концепція, самооцінка, самоствавлення школярів у період ранньої юності?

7. Чи відрізняється почуття дорослості старшокласників від почуття дорослості підлітків? У чому це виявляється?

8. Чому світогляд визначається як нова якість психіки саме в період ранньої юності?

9. Чи можна стверджувати, що формування его-ідентичності (особистісно-сміслового самовизначення) юнаків залежить від особливостей розвитку суспільства. Обґрунтуйте свою відповідь.

10. Охарактеризуйте новоутворення у пізнавальній сфері розвитку на етапі ранньої юності.

11. В чому особливості прояву навчальної мотивації в період ранньої юності?

12. Що, на вашу думку, є критерієм готовності старшого школяра до професійного самовизначення?

13. Яка із молодіжних субкультур є найбільш близькою вам, вашому світогляду, вашій системі цінностей? Поясніть чому?

14. У чому виявляються особливості міжособистісного спілкування юнаків?

Словник базових понять

Ідентичність (identity; лат. *identicus* – однаковий) – усвідомлена індивідом психосоціальна самототожність; потреба юнаків і дівчат зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості. Вона визначає систему ідеалів, життєвих перспектив, цінностей, соціальних ролей із відповідними формами поведінки.

Ізоляція (самотність) (loneliness) – відокремлення особистості; настає в результаті неможливості або неспроможності досягти взаємності; пов'язана із новоутворенням періоду юності (ранньої дорослості).

Криза ідентичності (crisis of identity) – це процес вироблення егоідентичності – узагальненого, узгодженого уявлення про себе, процес пошуку цілісності, тотожності індивідуальних рис і ролей.

Мотивація вибору професії (motivation of career choice) – це система мотивів і засобів, спрямованих на реалізацію потреби в оволодінні певним видом професійної діяльності.

Професійні інтереси (career interests) – елементи мотиваційнопотребової сфери, пов'язані з чітко визначеною професією (спеціальністю) і позитивним емоційним ставленням до неї.

Особистісне самовизначення (personal self-determination) – потреба юнаків і дівчат зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в суспільстві, зрозуміти себе і свої можливості.

Самовизначення (self-determination) – центральне особистісне новоутворення раннього юнацького віку, що виявляється як процес життєвого, професійного, соціального, особистісного вибору та способів його реалізації.

Статева ідентичність (sexual identity) – це усвідомлення індивіда себе представником тієї чи іншої статі.

Субкультура (лат. *sub* – під, *cultura* – культура) – цілісне утворення всередині пануючої культури, що відрізняється власною системою цінностей, звичаями, нормами, традиціями.

Ціннісні орієнтації (value orientations) – утворення в структурі свідомості й самосвідомості людини, які регулюють поведінку людини у суспільстві, характеризують спрямованість і зміст активності особистості.

Юність (youth, adolescence, juvenescence, juvenility) – період розвитку (від 16 до 23 (25) років), який є переходом від підліткового віку до самостійної і відповідальної дорослості; завершальний етап первинної соціалізації, який поділяють на ранню (від 16 до 18 років) і пізню юність (від 18 до 23 років).

Завдання 2. Дайте відповіді на питання:

1. Чому у період ранньої юності актуалізується проблема ізоляції особистості?
2. Назвіть цінності, притаманні сучасним юнакам (прокоментуйте свій вибір)

Завдання 3. Представлення доповідей за темою «Неформальні молодіжні об'єднання».

1. Молодіжні організації, зорієнтовані на вирішення політичних проблем;
2. Молодіжні організації, зосереджені на вирішенні соціальних проблем;
3. Молодіжні організації, що займаються вивченням історії, фольклору;
4. Молодіжні благодійницькі організації;
5. Релігійні молодіжні організації;

Обговорення доповідей.

Назвіть причину гуртування молоді в неформальні об'єднання.

Чи можна означити за кожним змістовим напрямом соціально позитивні і негативні неформальні об'єднання молоді?

Кейсові завдання

1. Шістнадцятирічна Таня у своєму листі написала: «Батьки мене не розуміють! Говорять, що люблять, але хіба так люблять? Вічні підозри, питання – з ким була, де, листи мої потай читають. І завжди лаються. 10-12 балів принесеш – не похвалять, так і треба, а за 5 балів такий скандал завжди! І не запитають чому. І все від любові, да?..» Дайте психологічний коментар ситуації. Які психологічні особливості віку не враховують батьки при спілкуванні з донькою?

2. Не всі старшокласники правильно обирають професію, багато хто припускається помилки. Які причини, на ваш погляд, зумовлюють помилки у виборі професії? Які рекомендації ви б дали учневі для правильного визначення майбутньої професії?

3. Старшокласники мають досить високий рівень самосвідомості, для того щоб критично оцінити себе і співвіднести свої якості з властивостями іншої людини. Крім того у них явно виражене прагнення до самоствердження. Назвіть основні детермінанти ефективності самовиховання у ранньому юнацькому періоді.

Завдання 4. Проаналізуйте **проблему розвитку почуття обов'язку і соціальної відповідальності у ранньому юнацькому віці**. Представте результати у вигляді реферату або виступу на семінарському занятті.

Завдання 5. Порівняйте вікові особливості розвитку підлітків та юнаків. Заповніть таблицю.

Критерії	Підлітковий період	Рання юність
Соціальна ситуація розвитку		
Провідна діяльність		
Основні новоутворення		
Вікова криза		

Завдання для самостійної роботи. Підготувати доповіді за темами (на вибір):

1. Основні задачі психічного розвитку людини у період пізньої юності та ранньої дорослості – **досягнення еґо-ідентичності** (що забезпечує відчуття безперервності особистісного досвіду дорослого життя) та **реалізація близькості у міжособистісних стосунках**.

2. Діалогічність мислення студента – основа набуття ціннісної системи особистості.

3. Розвиток мотиваційної сфери студента – вибір професії, відповідальність, вибірковість навчальних дій...

4. Феномен дружби у студентський період – як міжособистісної атракції (виявлення дружніх почуттів із обох сторін). Що змінюється у дружбі цього періоду порівняно із попереднім (шкільний, підлітковий).

5. Почуття любові. Інтимність. Особливості переживання інтимних почуттів у період студентської юності / Історія розвитку почуття кохання.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2 ПСИХОЛОГІЯ РОЗВИТКУ ДОРΟΣЛОЇ ЛЮДИНИ

ТЕМА 2.1 ВИЯВЛЕННЯ ЕГО-ІДЕНТИЧНОСТІ СТУДЕНТІВ

Питання для дискусії

1. Поясніть, чому відсутність вікових маркерів ускладнює вивчення процесів розвитку у студентському віці?
2. Проаналізуйте основні задачі психічного розвитку у період студентства.
3. Чому, на ваш погляд, продуманий професійний вибір вважається однією із найбільш важливих задач розвитку особистості в юності?
4. Чому деякі молоді люди невдало обирають професію?
5. Чи повинні у процес вибору професії втручатися батьки? Яка їхня роль у цьому процесі?
6. Чи є хороша освіта необхідною умовою отримання хорошої професії?
7. Які ще фактори обумовлюють успішний вибір професії?
8. Чому деякі теоретики наголошують на гнучкості мислення як надбання системи дорослого пізнання студентства?
9. Охарактеризуйте соціальну ситуацію розвитку у період пізньої юності. Від чого залежить вирішення студентами питань кар'єрного зростання? Обґрунтуйте свою відповідь.
10. Які показники свідчать про готовність випускника вищої школи до самостійної професійної діяльності?

Для доповідей:

1. Основні задачі психічного розвитку людини у період пізньої юності та ранньої дорослості – **досягнення еґо-ідентичності** (що забезпечує відчуття безперервності особистісного досвіду дорослого життя) та **реалізація близькості у міжособистісних стосунках**.
2. Діалогічність мислення студента – основа набуття ціннісної системи особистості.
3. Розвиток мотиваційної сфери студента – вибір професії, відповідальність, вибірковість навчальних дій...
4. Феномен дружби у студентський період – як міжособистісної атракції (виявлення дружніх почуттів із обох сторін). Що змінюється у дружбі цього періоду порівняно із попереднім (шкільний, підлітковий).
5. Почуття любові. Інтимність. Особливості переживання інтимних почуттів у період студентської юності / Історія розвитку почуття кохання

Актуалізація знань для роботи з кейсами.

Проблеми студентського віку

Акселерація фізична не може гармонійно поєднуватись із гіподинамічною культурою загального соціуму;

прискорення психосексуального і соматосексуального розвитку (ранній сексуальний дебют – без логічного наслідку створення родини); лібералізація позашлюбних сексуальних відносин у суспільстві;

трудова діяльність студентів – як прагнення до дорослості і скорочення терміну адаптації до соціально-економічної ситуації «дорослого світу». Проблеми суміщення навчання і роботи, регулярні стреси, пов'язані із корекцією рівня відповідальності за власний вибір;

суперечливість вимірів соціального часу – відсутність батьківського контролю у студентському житті, невміння розподіляти час на різні аспекти життєдіяльності, постійні дедлайни, стреси;

міжсистемна суперечність юності – інтенсивне формування персональної ідентичності і вимірів самоствердження студентства стимулюється суспільством, проте реалізується – в умовах реального обмеження і дефіциту позитивного підкріплення:

прагнення визнання переваги порівняно з іншими – почуття спільності (віднесення до певного класу соціальності);

прагнення до самоактуалізації – конформізм (як умова комфортного існування у межах прийнятого соціуму)

Робота з кейсами

1. У групі 1 курсу навчається студент 32 років. Він має родину, досвід роботи за першою професією. Деканат призначив його старостою. Означте моделі його взаємодії з групою (управління присутністю студентів на парах, організація вибору дисциплін, розподіл студентів на практику, участь студентів у конференції тощо).

2. У процесі вибору студентами напряму фізичної підготовки одна із студенток відмовилась категорично записуватись у будь-яку групу. Поясніть можливі причини відмови. Як взаємодіяти викладачеві з такою студенткою?

3. Студентка 1 курсу поселилась у гуртожиток. Їй подобається увага хлопців, вона часто запрошує їх до себе у кімнату. Інші співмешканки дівчини не в захваті від того, але не бажають мати конфлікт з «веселою» сусідкою, тож обирають виходити із кімнати під час її побачень. Дайте психологічну характеристику першокурсниці. Чи можна врегулювати відносини між дівчатами?

4. Студентка 1 курсу постійно просить викладачів надати можливість перескласти контрольні на вищий бал. Дайте психологічне обґрунтування такої поведінки. Чи є тут певна залежність?

5. Студентка 2 курсу влаштувалась на роботу за змінним графіком, внаслідок чого виникли проблеми з відвідуванням пар. Дівчина відразу

попросила в деканаті можливість оформити індивідуальний графік навчання. Дайте психологічну характеристику особистості студентки.

6. Олена, студентка 3 курсу, завжди вчасно і акуратно виконувала завдання з усіх дисциплін, мала хороші оцінки, отримувала стипендію. Вероніка пристрасно вивчала лише дисципліни вузької фахової спрямованості, відповідно – у заліковій книжці були як відмінні, так і посередні оцінки за усіх «неважливих» предмети, зрозуміло, що стипендії у неї не було. Одного разу було оголошено зовнішній фаховий конкурс, на який студентки подали свої роботи. При цьому Олена просила допомоги викладача, а Вероніка справлялась самостійно. Перемогла робота Вероніки. Олена захворіла. Дайте психологічну характеристику ситуації.

7. У школі Анатолій був невеликого зросту, дівчата ним не цікавились. Анатолій вступив до педагогічного вишу. За літо хлопець виріс, і на 1 курсі відчув популярність. Він став пробувати зустрічатись то з однією, то з іншою студентками. Одного разу дівчата за нього побились. Дізнавшись про це, Анатолій лише посміхнувся. Дайте психологічну характеристику студентові. У чому причини такої його поведінки?

Завдання для самостійної роботи. Підготуйте доповіді за темами:

1. Криза середини життя. Особливості виявлення у чоловіків і у жінок
2. Види дружби у молодості: індивідуальна і сімейна. Психологія впливу дружніх стосунків на подружні відносини.
3. Роль автономії у стосунках із літніми батьками.

ТЕМА 2.2 ВІКОВІ КРИЗИ ЗРІЛОСТІ

Актуалізація знань. Дайте відповіді на питання.

1. Чи відрізняються методи дослідження дорослих за формою і змістом від аналогічних методів дослідження інших вікових періодів ?
2. Аргументуйте, чи можна закономірності психіки, виявлені на дітях, переносити на психіку дорослого і навпаки. Чого більше при порівнянні психіки дорослого та психіки дитини – спільного чи відмінного? Чи є між ними принципова різниця? Поясніть свою думку. Наведіть приклади, які підтверджують думку про їх схожість і відмінність.
3. Які внутрішні та зовнішні фактори впливають на здатність дорослої людини адаптуватися до життєвих критичних ситуацій? Аргументуйте свою думку.
4. Чи можна припустити можливість зупинки особистісного розвитку на етапі дорослості? За яких умов?
5. Які проблеми постають перед людиною у зрілому дорослому віці?
6. Чи можна уникнути кризи середнього віку? Аргументуйте свою думку.

Доповіди:

1. Криза середини життя. Особливості виявлення у чоловіків і у жінок.
2. Види дружби у молодості: індивідуальна і сімейна. Психологія впливу дружніх стосунків на подружні відносини.
3. Роль автономії у стосунках із літніми батьками.

Завдання 1. Обґрунтуйте або спростуйте тези стосовно їхньої актуальності для дорослої людини.

1. Низький рівень розвитку самовизначення призводить до невдач у фаховій діяльності.
2. Спостерігається зниження впливу динамічності збудження на психомоторні та інтелектуальні функції
3. Спостерігається деяке гальмування у вияві інтелектуальних прийомів
4. При зниженні рівня загальної пам'яті професійна пам'ять зберігається на достатньо високому рівні

Завдання 2. Узгодьте виявлення специфіки періодів дорослості із віковою градацією

25–30	Можлива криза, пов'язана зі змінами соціальної ситуації та віковою перебудовою організму
31–40	Особистість досягає вершини професійної майстерності, певного становища в суспільстві, накопичує професійний досвід спілкування з людьми

41–46	Уявлення про життя розходяться з дійсністю, життя перестає здаватися легким і зрозумілим
47–55	Особистість замислюється над проблемами сенсу життя («Що залишається людям?»)

Завдання 3.

А. Проаналізуйте зміст кризових періодів:

- молодості (30 р.) – у сфері стосунків та у професійній сфері;
- зрілості – криза ідентичності (40 р).

Як вони виявляються?

Яким чином відбувається вирішення цих криз (конструктивно і деструктивно)?

Перегляд мультфільму «Професійне вигорання».

Як Ви розумієте поняття «професійне вигорання»? Які можна надати рекомендації клієнтові із запитом «професійне вигорання»?

Б. Що таке ситуація «сендвіч»? Наведіть приклади її виявлення для дорослого у періоді зрілості. Чи можна означити цю ситуацію джерелом стресу?

Завдання 4. Означте класифікації ситуацій: драматична, комічна, трагічна, лірична, колізійна (слайд 7 лекції 7).

1. Перша зустріч із колективом. У колективі – переважно жінки. Олег соромився запитати про режим обідньої перерви, тому замовив для себе піцу в офіс. Під час обіду усі працівниці вийшли з офісу – виявляється, організація оплачувала регулярні ланчі співробітників у кафе поруч.

2. Інну звільнили з роботи. Вона йшла в супермаркет і думала про акційні товари, які могла зараз дозволити собі купити. У магазині вона раптом побачила стіл з товарами, на якому була табличка: «для вимушених переселенців. Безоплатно». Інна підійшла і вже хотіла взяти олію, але побачила свою знайому і пройшла повз.

3. Валентина переживала розлуку з коханим. Кожного вечора вона ходила тими маршрутами, де гуляли разом колись.

4. Василь мав намір вступати до юридичного факультету, але гроші в сім'ї були лише на 2 курси навчання. Одного разу до його випускного класу прийшли агітатори щодо вступу у іноземний виш на бюджет, але на іншу спеціальність.

5. Маленький хлопчик гуляв з мамою в парку. Раптом на його очах пітбуль вирвався у хазяїна і розтерзав маленьке кошеня.

ТЕМА 2.3 ПСИХОЛОГІЧНЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

Питання для дискусії

1. Чи можна сказати, що старість і старіння – це явище скоріше соціальні, ніж фізіологічні?
2. Чи продовжується процес психічного розвитку у старості?
3. Які наслідки зумовлює втрата соціальних зв'язків у людей похилого віку?
4. Що таке ейджизм? Як саме цей феномен позначається на соціальних зв'язках старої людини?
5. Як феномен кризи «зустріч зі старістю» впливає на емоційний стан людей похилого віку?

Завдання 1. Прочитайте й проаналізуйте текст *«Особливості психологічного консультування осіб похилого віку»*.

1. Дайте визначення поняття «ейджизм». Де і у яких соціальних ситуаціях можна спостерігати це явище?
2. Наведіть приклади неприйняття факту власного старіння людьми похилого віку (у поведінці, зовнішності, ставленнях до конкретних явищ тощо). Чи можна вважати, що означені виявлення обумовлені психологічним захистом людини?
3. У чому виявляється неприйняття перспективи майбутнього старіння молоддю?
4. Поясніть, яким чином можна скоригувати вплив специфічних психологічних особливостей людей похилого віку:
 - зміну фізичних можливостей;
 - втрату суспільного становища, пов'язаного з виконуваною роботою;
 - зміну функцій в сім'ї;
 - погіршення економічних умов життя;
 - необхідність пристосовуватися до швидких культурних і побутових змін, у позитивне ставлення до життя. Які умови для цього слід створити у суспільстві і у сім'ї?
5. Зверніть увагу на особливості психології людини похилого віку: фантазування, маніпулювання думкою оточення, замикання інтересів на вузьких темах, самовиправдання, поблажливість до власних слабкостей, самообман, надмірне бажання ділитись спогадами – наведіть приклади таких типових для старечого віку моделей поведінки. Додайте свої спостереження.
6. Означте роль методу сповіді у консультуванні людини похилого віку. Які наслідки застосування цього методу? Чи є ризики?

Особливості психологічного консультування осіб похилого віку

Похилий вік часто асоціюється з мудрістю і багатим життєвим досвідом, що є безперечним фактом. В Україні, як і за кордоном, можна спостерігати найрізноманітніші прояви негативного ставлення до старості й старіння. Серед них особливо виділяються такі:

1. Нетерпимість до осіб похилого та старечого віку з боку молодого покоління та/або суспільства в цілому, що проявляється в різних формах. У зарубіжній літературі сьогодні використовується поняття «ейджизм» – соціальна установка, яка полягає в невинувато високій оцінці молодості та дискримінації старих людей.

2. Неприйняття факту власного старіння особами похилого та старечого віку, пов'язане з погіршенням стану здоров'я, «вимиканням» з активного соціального і професійного життя, використанням непродуктивних стратегій адаптації до пізніх періодів життя.

3. Неприйняття факту свого майбутнього старіння особами молодого та середнього віку. Багато молодих людей вважають перспективу старіння настільки похмурою, що воліють взагалі нічого не знати про це.

Що стосується вікових меж початку старості, то відповідно до класифікації Європейського регіонального бюро Всесвітньої організації охорони здоров'я похилий вік триває у чоловіків з 61 до 74 років, у жінок – з 55 до 74 років; з 75 років настає старість. Люди, старші за 90 років, вважаються довгожителлями; 65-річний рубіж нерідко виділяється особливо, оскільки в багатьох країнах це вік виходу на пенсію.

Люди похилого віку мають певні специфічні психологічні особливості, детерміновані змінами фізичних можливостей, втратою суспільного становища, пов'язаного з виконуваною роботою, зміною функцій в сім'ї, погіршенням економічних умов життя, необхідністю пристосовуватися до швидких культурних і побутових змін. В оточенні багатьох відбувається смерть або загроза втрати близьких людей. Більш того, закінчення професійної діяльності у багатьох людей викликає радикальну зміну стилю життя.

Вся поведінка людини має захисний характер, і ефективність функціонування особистості залежить від того, наскільки механізми психологічного захисту успішно виконують завдання захисту «Я» від конфліктних змістів, і якими способами це досягається. Для захисту можуть використовуватися різноманітні дії: фантазування, замикання інтересів на проблемах вузького соціального простору тощо. Очевидно, що спосіб захисту особистості і стратегія поведінки в похилому віці залежать від життєвого шляху, особливостей особистості, стереотипів поведінки. Багато з людей похилого віку долають конфлікти, намагаючись маніпулювати думкою оточення, прагнучи опанувати події і змінити їх у потрібному напрямі. Інші знаходять вихід у самовиправданнях та поблажливості до своїх слабкостей. Деякі вдаються до різних форм самообману. У літніх людей простежується

тенденція ділитися своїми спогадами, вони охоче розповідають про тяжкі обставини свого життя і пов'язані з цим переживання.

Розрядка виникає від спільно відчуті ситуації, коли, розповідаючи про себе, літня людина стає слухачем. Подібний зворотній зв'язок допомагає їй краще розібратися в собі, поділитися важкими враженнями. Крім того, співрозмовнику, найчастіше літній людині, її біди близькі, так як вони однолітки – люди одного покоління. Нерідко в процесі сповіді людина розлучається з таємницями, які вимагають великих зусиль аби їх приховати, і це теж сприяє полегшенню стану. Очищення сповіддю полягає в знятті різних форм напруги шляхом поділу ноші з близьким, перекладання частини відповідальності на іншого.

Перераховані проблеми посилюють психологічне переживання людей свого похилого віку, подолати які самостійно можуть далеко не всі. У зв'язку з цим, велике значення має психологічний супровід людей похилого віку і, зокрема, такий його напрям як психологічне консультування.

Проте існують і позитивні сторони зміни життєвої ситуації: наявність великої кількості вільного часу, можливість вільно займатися улюбленою справою, присвячувати себе розвагам або хобі, звільнення від суперництва і боротьби за своє становище.

Завдання 2. Прочитайте й проаналізуйте наукову статтю Л. Рось «Особливості консультативної взаємодії з людьми похилого віку» (<https://epub.chnpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/650/1/%D0%9E%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%B2%D0%B7%D0%B0%D1%94%D0%BC%D0%BE%D0%B4%D1%96%D1%97%20%D0%B7%20%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D1%8C%D0%BC%D0%B8%20%D0%BF%D0%BE%D1%85%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B2%D1%96%D0%BA%D1%83.pdf>).

1. Означте проблеми, з якими може звернутись до консультанта людина похилого віку.

2. Чи згодні ви, що основною психологічною проблемою людини похилого віку є самотність? Які види самотності слід визначати у роботі з людьми похилого віку?

3. Означте вимоги до психологічного консультування людини похилого віку.

4. Із якими причинами пов'язані труднощі налагодження взаємодії консультанта і клієнта – людини похилого віку? Чи є залежність проблем у консультуванні людини похилого віку від особливостей її характеру (акцентуації)? Як, на вашу думку, можна вирішити означені проблеми?

5. У чому виявляються стереотипи сприймання людиною похилого віку консультативної допомоги?

6. Означте етапи проведення консультування людини похилого віку. Схарактеризуйте зміст діяльності консультанта на кожному етапі.

ТЕМА 2.4 ЦІННІСНО-СЕНСОВІ КОНФЛІКТИ У МІЖПОКОЛІННІЙ КОМУНІКАЦІЇ

Питання до дискусії:

1. Як формується система цінностей поколінь (що і хто формує цінності)?
2. Означте цінності покоління X
3. Означте цінності покоління Y
4. Означте цінності покоління Z
5. Які основні відмінності у системі взаємодії поколінь з огляду на процес передавання досвіду – згідно теорії Маргарет Мід?

Завдання 1. Означте тип покоління із характеристикою його представників

	«Діти з ключем на шиї», суперадаптивні, цінують комфорт, матеріальні блага, толерантні до форм подружнього життя (рівноправність), відчують неповноцінність у батьківській компетентності
	Медіакористувачі, швидко вчаться, ставлять короткострокові цілі, уникають відповідальності, вибирають жити «онлайн» (покупки, робота...), вразливі до фейкових новин, не ініціюють сепарацію від батьків, екологічні у споживанні
	Піддають сумніву авторитети, вразливі до нестабільності, відчують потребу у перезавантаженні (спорт, психологія), живуть у кредит (іпотека) / винаймають житло, амбітні, цінують вільний графік, будують кар'єру, у спілкуванні не зважають на авторитети
	Ставлення до навчання як до цінності, усвідомлення, що гроші даються тяжкою працею, економні і раціональні (ремонтують замість купити нове), пріоритет піклування про сім'ю (напротивагу колективізму), упевнені у власній батьківській компетентності.

Завдання 2. Поясніть у чому виявляються основні тези «міжпоколінняного контракту» (за Дж. Роулз):

- Толерантність
- Міжпоколінняна солідарність

Завдання 3. Дайте оцінку проблем взаємодії поколінь:

- Вплив досвіду і освіти на комунікативне непорозуміння у образних висловлюваннях.
- Несприйняття свідками трагічних історичних подій їхнього висвітлення наступними поколіннями.

- Стирання ієрархії у відносинах через одне покоління.

Завдання 4. Чи згодні ви з розбіжностями у цінностях поколінь Y і Z:
ставлення до патріотизму покоління Y I Z.

Більшість добровольців на фронті – із покоління Y. Вони живуть без авторитетів, є амбітними, спрямованими на спасіння світу. Цей світ усвідомлений як «моя країна», тож витоки патріотизму – безумовні.

Молоде покоління Z, для якого всі кордони відкриті, які вже розуміють світ як єдиний світ, і воювати за якусь землю, віддавати життя за уявні кордони – для них це незрозуміло. Тобто мотивація добровольців не зрозуміла цьому «поколінню Z», яке живе в дещо інших реаліях, для яких дійсно немає дуже сильного розколу між мовами, між країнами, і розуміння того, що насправді навколо них відбувається. Вони живуть у власному світі. Цей світ їх повністю задовольняє. І пробитися, щось пояснити хто був правий, хто винний, повернути до реалій сьогодення - дуже важко.

Завдання 5. Напишіть есе за темою ***«Цінності мого покоління: причини того, що ми саме такі»***

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3 ПСИХОЛОГІЯ УЧІННЯ, НАВЧАННЯ, ВИХОВАННЯ

ТЕМА 3.1. ОРГАНІЗАЦІЯ І ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ СПОСТЕРЕЖЕННЯ ТА ЕКСПЕРИМЕНТУ У НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Обговорення змісту лекції

1. В чому полягає зв'язок педагогічної психології із педагогічною діяльністю вчителя?
2. Чим відрізняються предмет вивчення педагогічної психології та предмет педагогіки?
3. Прокоментуйте висловлювання К. Д. Ушинського: «Якщо педагогіка хоче виховувати людину у всіх відношеннях, то вона повинна насамперед пізнати її також в усіх відношеннях». Як дане твердження відображує специфіку педагогічної психології?
4. З якими галузями психології педагогічна психологія пов'язана найбільш тісно? Чому?
5. Схарактеризуйте методи дослідження педагогічної психології (спостереження, експеримент, опитування, аналіз продуктів діяльності). Які з методів збору фактичних даних є найбільш важливими для педагогічної психології? Аргументуйте свою думку.
6. Доведіть, що психологічна спостережливність – складова частина педагогічної майстерності вчителя.
7. Дайте порівняльну характеристику методів спостереження та експерименту у педагогічній психології.
8. Як Ви оціните ідею розподілу дітей за їх інтелектуальними здібностями за допомогою психологічних тестів з тим, щоб навчати їх в подальшому за навчальними програмами різної складності? Аргументуйте свою точку зору.

Завдання 1. Ознайомтесь із вимогами до організації методу спостереження, вибору критеріїв спостереження. Як реалізується спостереження на різних рівнях навчання?

- Визначення мети спостереження: що Ви хочете з'ясувати? (Чи впливає відсутність вчителя на якість виконання контрольного завдання?)
- Формулювання гіпотези: за відсутності вчителя у класі на контрольній роботі учні будуть більш активні у застосуванні інформаційних ресурсів
- Визначення послідовності дій, способів фіксування результатів: спостерігаємо за самостійністю учнів (не користується додатковими інфо ресурсами; сам шукає інформацію, чи звертається до іншого учня), за рівнем наполегливості / агресивності у звертаннях, за умінням фіксувати отриману інформацію (записує усе підряд чи вибирає) – це будуть критерії нашого спостереження

- Фіксуємо результати спостереження у таблицю згідно обраних критеріїв

Таблиця спостереження

Критерій	Тип учнів	
	самостійний	несамостійний
Робота з інформацією	самостійно шукає інформацію	звертається за інформацією до інших
Спосіб фіксації інформації	вибирає	Записує все підряд
Спосіб взаємодії	адекватний	агресивно-наполегливий

- Робимо висновок

Завдання 2. Створіть план-проспект психолого-педагогічного спостереження за виконанням самостійного вирішення математичної задачі учнями 3 класу (фаза уроку – закріплення, задача – у підручнику, час роботи – означений вчителем – 10 хвилин)

Актуалізація знань. У чому специфіка організації лабораторного та природного експерименту? Як дотримуватись принципу екологічності проведення експерименту?

Робота з методикою «Малюнок моя сім'я»

Прочитайте текст про застосування діагностичної методики малюнку «Моя сім'я». Дайте відповіді на питання:

1. Чому варто спостерігати процес малювання, а не оцінювати малюнок?
2. Як виявляється психологічний захист дитини у процесі малювання?
3. Означте інтерпретацію зображення членів родини на малюнку дитини: розмір фігури, віддаленість, положення на малюнку тощо.
4. Що значить відсутність члена родини на малюнку? Збільшення членів родини? Присутність фантастичних персонажів?
5. Схарактеризуйте значення підкреслення фігури, перекреслення, стирання, недомальовування частин тіла
6. Інтерпретуйте малюнок частин тіла, обличчя. На що звертати увагу?
7. Схарактеризуйте зображення дитиною себе на малюнку:
 - більший за інших членів родини;
 - «забуває» себе намалювати;
 - промальовує детально (порівняно з іншими членами родини) риси обличчя;
 - маленька фігура;
 - збільшення відстані від батьків для інших членів родини.
8. Дайте інтерпретацію зображення батьківської пари

9. Як дитина ідентифікує себе за гендерною ознакою?

Методика «Моя сім'я». Аналіз процесу малювання

Інтерпретація процесу малювання реалізує тезу про те, що за динамічними характеристиками малювання криються зміни думки, актуалізація почуттів, напруга, конфлікти, які відображають значущість певних деталей малюнка дитини. Інтерпретація процесу малювання вимагає творчого включення всього практичного досвіду психолога, його інтуїції.

Першим зображується найбільш значущий, головний або найбільш емоційно близький член сім'ї. Як правило, це той, хто більше часу буває з дітьми, більше, ніж інші приділяє їм увагу

Як правило, діти, отримавши завдання намалювати сім'ю, починають малювати членів сім'ї. Деякі ж діти спершу, малюють різні об'єкти, лінію підстави, сонце, меблі і т. д. І лише в останню чергу приступають до зображення людей. Така послідовність виконання завдання є своєрідною захисною реакцією, за допомогою якої дитина відсуває неприємне їй завдання в часі. Найчастіше це спостерігається у дітей з неблагополучної сімейної ситуацією, але це також може бути наслідком поганого контакту дитини з психологом.

Повернення до малювання тих же членів сім'ї, об'єктів, деталей вказує на їх значущість для дитини.

Паузи перед малюванням певних деталей, членів сім'ї найчастіше пов'язані з конфліктним ставленням і є зовнішнім проявом внутрішнього дисонансу мотивів. На несвідомому рівні дитина як би вирішує, малювати йому чи ні людину або деталь.

Стирання намальованого, перемальовування можуть бути пов'язані як з негативними емоціями по відношенню до члена сім'ї, так і з позитивними. Вирішальне значення має кінцевий результат малювання. Якщо стирання і перемальовування не привели до помітно кращої графічної презентації – можна судити про конфліктне відношення дитини до цієї людини.

Спонтанні коментарі часто прояснюють сенс мальованого змісту. Тому до них треба уважно прислухатися. Також треба мати на увазі, що коментарі все ж є засобом ослаблення внутрішнього напруження, і їх поява видає найбільш емоційно “заряджені” місця малюнка. Це може допомогти означити і питання після малювання, і сам процес інтерпретації.

Оцінка загальної структури

Якщо члени сім'ї зображені так, що тримаються за руки, то це може відповідати реальній ситуації в сім'ї, а може бути відображенням бажаного. Але, загалом малювання членів сім'ї із сполученими руками, об'єднаність їх у загальній діяльності є індикаторами психологічного благополуччя, сприйняття включеності в сім'ю. Малюнки з протилежними характеристиками (роз'єднаністю членів сім'ї) можуть вказувати на низький рівень емоційних зв'язків.

Якщо якийсь персонаж віддалений від інших фігур, це може говорити про “дистанцію”, яку дитина помічає в житті і виділяє її.

Малюючи одного з членів сім’ї вище за інших, дитина тим самим надає йому винятковий статус. Цей персонаж, на думку дитини, володіє найбільшою владою в сім’ї. Нижче всіх інших дитина схильна малювати того, чий вплив в сім’ї є мінімальним. Для прикладу, якщо дитина вище всіх ставить свого молодшого брата, то, на її думку, він саме той, хто управляє всіма іншими.

Якщо взагалі не зображені люди або зображені тільки люди, які не пов’язані з сім’єю, то це свідчить про травматичні переживання, пов’язані з родиною, відчуття знедоленості, покинутості (тому такі малюнки часті у дітей, які нещодавно прийшли в інтернат), аутизм, відчуття небезпеки, великий рівень тривожності, результат поганого контакту психолога з дитиною.

Діти зменшують склад сім’ї, “забуваючи” намалювати тих членів сім’ї, які їм менш емоційно привабливі, з якими склалися конфліктні відносини.

Часте явище в дитячих малюнках – відмова малювати молодшого сиблінга. Пояснення, такі, як “Брата я забув намалювати” або “Для молодшого брата місця не вистачило” не повинні вводити вас в оману. Нічого випадкового в малюнку сім’ї немає. Все має своє значення, виражає ті чи інші почуття і переживання дитини по відношенню до близьких йому людей. Досить поширена ситуація, коли дитина ревнує батьків до молодшої дитини, оскільки тому дістається велика частина любові та уваги батьків. Оскільки в реальності вона стримує прояв почуття невдоволення і агресії, у малюнку сім’ї ці почуття знаходять свій вихід. Молодший сиблінг просто не зображується на малюнку. Заперечуючи його існування, дитина знімає існуючу проблему. Може мати місце й інша реакція: дитина може зобразити на малюнку молодшого сиблінга, але виключити самого себе зі складу сім’ї, таким чином ідентифікуючи себе з суперником, який користується увагою і любов’ю батьків. Відсутність на малюнку дорослих може свідчити про негативне ставлення дитини, відсутності будь-якого емоційного зв’язку з ними.

Збільшення складу родини пов’язано з незадоволеними психологічними потребами в сім’ї. Це свідчить про спробу заповнити пустоти, відшкодувати брак близьких, теплих відносин, компенсувати недостатність емоційних зв’язків. Так, хлопчик, будучи єдиною дитиною в сім’ї, може включити в свій малюнок двоюрідних сестер чи братів, далеких родичів і різних тварин – кішок, собак та інших, висловлюючи тим самим недолік близького спілкування з іншими дітьми і потребу мати постійного супутника в іграх, з яким можна було б спілкуватися на рівних. Якщо намальовані дорослі, не пов’язані з сім’єю, то це вказує на пошук людини, здатної задовольнити потребу дитини в близьких емоційних контактах. У деяких випадках – на символічне руйнування цілісності сім’ї, помста батькам внаслідок відчуття непотрібності.

Коли близьке розташування фігур обумовлено задумом помістити членів сім’ї в обмежений простір (човен, маленький будиночок і т. п.), свідчить про спробу дитини об’єднати, згуртувати родину (для цієї мети дитина вдається до зовнішніх обставин, так як відчуває марність такої спроби).

На малюнку можуть бути присутніми і вигадані персонажі, які також символізують незадоволені потреби дитини. Не отримавши їх задоволення в реальному житті, дитина задовольняє ці потреби в своїй фантазії, в уявних стосунках. У такому випадку вам слід попросити дитину розповісти докладніше про цього персонажа. У його відповідях ви знайдете те, чого їй не вистачає в дійсності.

Дитина може зобразити поблизу одного з членів сім'ї домашню тварину, якої насправді немає. Це може говорити про потребу дитини в любові, яку вона хотіла б отримати від цієї людини.

Якщо дитина малює лінію землі і розташовує людину високо від неї (людина ніби в повітрі), то це може свідчити про відірваність від реальності, схильність до фантазії, слабкий контакт з дійсністю. Також лінія основи (землі) може означати незахищеність, вона надає малюнку стабільність.

Проведена внизу сторінки лінія характерна для дітей з нестійких сімей.

Аналіз особливостей фігур

Абсолютна величина фігур. Великі, через весь лист, фігури малюють імпульсивні, впевнені в собі, схильні до домінування діти. Дуже маленькі фігури пов'язані з тривожністю, відчуттям небезпеки.

Найбільш привабливого персонажа для дитини можна визначити за такими ознаками: він зображується першим і поміщається на передньому плані; він вищий і крупніший за інших; намальований з більшою любов'ю і ретельністю; інші персонажі згруповані навколо, повернені в його бік, дивляться на нього; зображений одягненим в особливий одяг; промальовано велику кількість деталей тіла.

Найменш значимий персонаж на малюнку зображується найменшим, часто схематично, малюється в останню чергу і поміщається в стороні від інших. Дитина може перекреслити його кількома штрихами або стерти гумкою. Іноді пропуск в малюнку істотних частин тіла (голови, рук, ніг) може вказувати поряд з негативним ставленням також і на агресивні імпульси щодо цієї людини.

Сильне штрихування або сильний натиск олівця при зображенні тієї чи іншої фігури видають відчуття тривоги, яке відчуває дитина по відношенню до цього персонажа. І навпаки, саме така фігура може бути зображена за допомогою слабкої, тонкої лінії.

Дистанція між членами сім'ї – один з важливих характеристик. Відстані на малюнку є відображенням психологічної дистанції. Найбільш близькі люди зображуються на малюнку ближче до фігури дитини. Перевага того чи іншого з батьків виражається в тому, ближче до кого з батьків намалював себе дитина, який вираз обличчя прочитується у фігурах батьків.

Важливо звертати увагу і на малювання окремих частин тіла. Справа в тому, що окремі частини тіла пов'язані з певними сферами активності, є засобами спілкування, контролю, пересування і т. д.

Руки є основними засобами впливу на світ, фізичного контролю поведінки інших людей. Якщо дитина малює себе з піднятими вгору руками, з довгими пальцями, то це часто пов'язано з його агресивними бажаннями. Іноді такі малюнки малюють і зовні спокійні, поступливі діти. Можна припускати, що дитина відчуває ворожість по відношенню до оточуючих, але його агресивні спонукання пригнічені. Таке малювання себе також може вказувати на прагнення дитини компенсувати свою слабкість, бажання бути сильним, панувати над іншими. Ця інтерпретація більш достовірна тоді, коли дитина на додаток до “агресивних” рук ще малює і широкі плечі або інші атрибути, символи “мужності” і сили. Іноді дитина малює всіх членів сім'ї з руками, але “забуває” намалювати їх собі. Якщо при цьому дитина малює себе ще й непропорційно маленьким, то це може бути пов'язано з почуттям безсилля, власної меншовартості в сім'ї, з відчуттям, що оточуючі пригнічують його активність, надмірно його контролюють. Цікаві малюнки, в яких один з членів сім'ї намальований з довгими руками, великими пальцями. Найчастіше це вказує на сприйняття дитиною агресивності цього члена сім'ї. Те ж значення може мати і презентація члена сім'ї взагалі без рук – таким чином, дитина символічними засобами обмежує його активність.

Голова – центр локалізації “Я”, інтелектуальної та перцептивної діяльності. Якщо діти старше п'ятирічного віку (нормального інтелекту) в малюнку пропускають частини обличчя (очі, рот), це може вказувати на серйозні порушення в сфері спілкування, відгородження, аутизм. Якщо при малюванні інших членів сім'ї дитина пропускає голову, риси обличчя або штрихує все обличчя, то це часто пов'язано з конфліктними відносинами з даною особою, ворожим ставленням до нього.

Вираз обличчя намальованих людей також може бути індикатором почуттів дитини до них. Однак треба мати на увазі, що діти схильні малювати усміхнених людей, це своєрідний “штамп” у їхніх малюнках, але це зовсім не означає, що діти так сприймають оточуючих. Для інтерпретації малюнка сім'ї вирази обличчя значущі тільки в тих випадках, коли вони відрізняються один від одного.

Презентація зубів і виділення рота часті у дітей, схильних до оральної агресії. Якщо дитина так малює не себе, а іншого члена сім'ї, то це часто пов'язано з почуттям страху, сприйняттям ворожості цієї людини до дитини або до інших членів родини.

Більш детально про особливості частин тіла читайте в інтерпретації методики «Малюнок людини»

Досліджуваний про себе

Дитина не малює себе або замість сім'ї малює тільки себе. В обох випадках досліджуваний не включає себе до складу сім'ї, що свідчить про відсутність почуття спільності з членами сім'ї. Відсутність у малюнку “Я” більш характерно дітям, які відчувають неприйняття. Презентація в малюнку тільки “Я” може вказувати на різні причини. Якщо малюнок про самого себе

загалом позитивний (велика кількість деталей тіла, квітів, декорування одягу, велика величина фігури), то це поряд з несформованим почуттям згуртованості вказує і на певні егоцентричні, істероїдні риси характеру. Якщо ж малюнку характерна маленька величина, схематичність, загалом створений негативний емоційний фон, то можна припускати присутність почуття покинутості, іноді це може вказувати на аутичність.

Деякі діти найбільшими або рівними за величиною з батьками малюють себе. Як правило, це може бути пов'язано з: егоцентричністю дитини, змаганням за батьківську любов з батьком чи матір'ю, виключаючи або зменшуючи при цьому "конкурента". Значно меншими, ніж інших членів сім'ї, себе малюють діти, які: відчують свою незначність, непотрібність і т. п. ; вимагають опіки, піклування з боку батьків, займаючи в сім'ї позицію "малюка".

Якщо дитина більше всіх виділяє на малюнку свою фігуру, малює себе більш ретельно, прорисовуючи всі деталі, зображуючи більш яскраво, так що кидається в очі, а інші фігури складають просто фон, то тим самим вона висловлює важливість власної особистості. Вона вважає себе основним персонажем, навколо якого обертається життя в сім'ї, найбільш значущим, унікальним. Подібне відчуття виникає на основі батьківського ставлення до дитини. Прагнучи втілити в дитині все те, чого не змогли домогтися самі, дати їй все, чого були позбавлені, батьки визнають її пріоритет, першорядність її бажань та інтересів і свою допоміжну, другорядну роль.

Маленька, слабка фігурка може виражати почуття безпорадності і таким чином демонструється потреба турботи і догляду. Таке положення може бути пов'язано з тим, що дитина звикла до атмосфери постійної і надмірної опіки, яка оточує її в сім'ї (часто спостерігається в сім'ях з єдиною дитиною), тому відчуючи себе слабкою дитина може зловживати цим, маніпулюючи батьками і постійно вимагаючи від них допомоги та уваги.

Дитина може намалювати себе поблизу батьків, відтіснивши інших членів сім'ї. Таким чином, вона підкреслює свій винятковий статус серед інших дітей.

Батьківська пара

Зазвичай батьки зображуються разом, батько вище і крупніше міститься ліворуч, мати нижче праворуч, за ними слідує інші фігури в порядку значимості. Слід враховувати, що малюнок не завжди відображає дійсність, іноді це лише віддзеркалення бажаного. Дитина, яка виховується одним із батьків, може проте зобразити їх обох, висловлюючи тим самим своє бажання того, щоб їх союз відновився. Якщо ж дитина малює одного з батьків, з яким живе, це означає прийняття нею реально існуючої ситуації, до якої дитина більш-менш адаптувалась.

Один з батьків може опинитися на малюнку в ізолюваному положенні. Якщо фігура однієї статі із досліджуванним і зображена осторонь від інших, то це можна інтерпретувати як бажання дитини перебувати з кимось із батьків протилежної статі. Ревнощі, викликана Едіповим комплексом, є цілком

нормальним явищем для дитини до досягнення нею статевого дозрівання (в середньому 12 років).

Якщо на малюнку батьки контактують один з одним, наприклад тримаються за руки, то, значить, у житті між ними спостерігається тісний психологічний контакт.

Ідентифікація та гендерні особливості досліджуваного

Ідентифікація проявляється в схожому зображенні себе і людини з якою дитина себе ідентифікую. Або ця людина зображується досить детально і гарно промальовується.

Ідентифікація з кимось із батьків своєї статі відповідає нормальному стану речей.

Ідентифікація зі старшим сиблінгом, незалежно від статі, також є нормальним явищем, особливо якщо є відчутна різниця у віці.

Дівчатка більше, ніж хлопчики, приділяють увагу малюванню особи, зображують більше деталей. Вони зауважують, що їхні матері багато часу приділяють догляду за обличчям, косметиці і самі поступово засвоюють цінності дорослих жінок. Тому концентрація на малюванні особи може вказувати на хорошу статево ідентифікацію дівчинки.

У малюнках хлопчиків цей момент може бути пов'язаний із заклопотаністю своєю фізичною красою, прагненням компенсувати її фізичні вади, формуванням стереотипів жіночої поведінки.

Завдання 3. Зробіть психологічний аналіз представлених нижче дитячих малюнків.

Рисунок 1 – Малюнок дитини 1

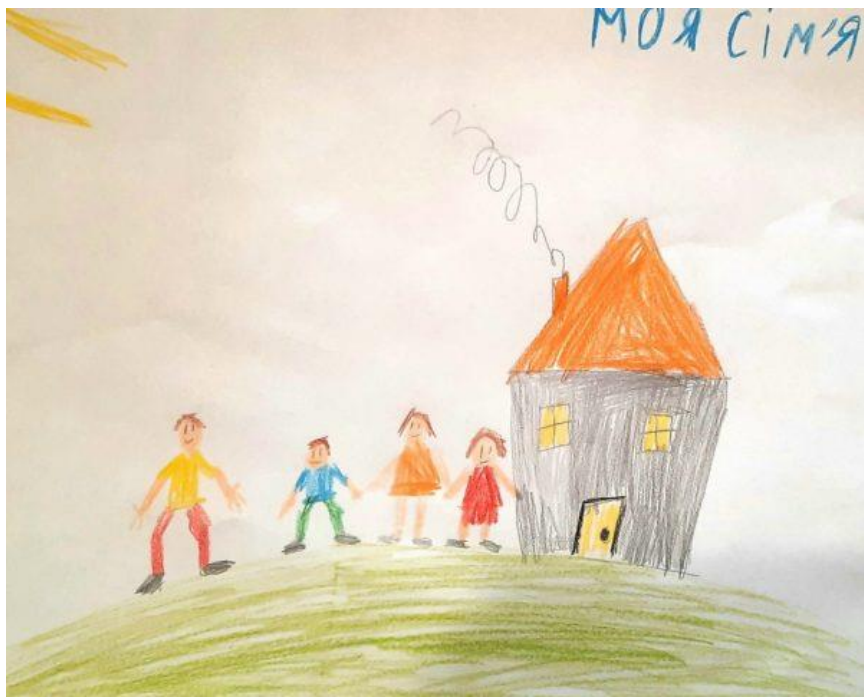

Рисунок 2 – Малюнок дитини 2

Рисунок 3 – Малюнок дитини 3

Завдання для самостійної роботи. Організувати у групах дітей старшого дошкільного віку малювання сім'ї. Зробити психологічний аналіз малюнку.

ТЕМА 3.2 МОТИВАЦІЯ ТА СТИМУЛЯЦІЯ У НАВЧАЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Мотивація та стимуляція у навчальній діяльності

Обговорення лекції

1. При організації засвоєння розумової дії педагог спочатку змодельовував її у зовнішньому плані, а потім забезпечив перенесення дії у внутрішній план. Який принцип педагогічної психології у даному випадку був реалізований вчителем у процесі навчання?

2. Прокоментуйте висловлювання філософів. Які закономірності педагогічної психології навчання відображені у даних сентенціях? Аргументуйте свою думку.

- Корисніше знати декілька мудрих правил, які завжди могли б слугувати тобі, ніж вивчитися багатьом речам, для тебе некорисним. Сенека Луцій Аней-молодший (біля IVст. до н.е., Давній Рим)

- Учіння без роздумів марне, але і роздуми без учіння небезпечні. Конфуцій (Vст. До н.е., Давній Китай)

- Швидке накопичення знань, набутих при занадто малій самостійній участі, не дуже плідне. Ученість також може родити лише листя, не даючи плодів. Ліхтенберг Георг Крістоф (XVIII ст., Німеччина)

3. Широко розрекламований свого часу досвід навчання уві сні (гіпнопедія), як відомо, себе не виправдав. Чому? Які закономірності педагогічної психології не враховувалися у даному випадку?

4. Л. С. Виготський говорив, що учитель – не соліст, від успіху якого залежить успіх спектаклю. Який смисл має дане висловлювання? Про яку важливу закономірність педагогічної психології йдеться?

5. Чи можна стверджувати, що індивідуальне навчання є більш ефективним порівняно із груповим? Чому?

6. Чому недостатньо отримати інформацію лише щодо правильності кінцевої відповіді?

Актуалізація знань

1. Мотивація і стимуляція – у чому різниця?

2. Які види мотивів детермінують діяльність людини.

3. Розподіліть за видами (внутрішні і зовнішні) мотиви учіння:

- пов'язані із результатом діяльності;
- бажання дізнаватись про нове;
- пов'язані із процесом навчання;
- престижу;
- уникнення неприємностей;

- радість від подолання труднощів;
- ігрові.

Питання для дискусії:

1. Учителя стверджують: якщо учень не хоче вчитися, то його неможливо навчити. Чи погоджуєтесь ви з цим? Чи буде взагалі відбуватися засвоєння знань у ситуації, коли є навчання, проте немає учіння? Який вихід із даної ситуації ви можете запропонувати?

2. За яких умов контроль виконує мотиваційну і закріплюючу функції? Наведіть приклади. Які ще функції може виконувати контроль у навчанні?

3. Існує дві позиції щодо мотивації до навчання через збудження пізнавального інтересу:

А. Пізнавальний інтерес учня слід постійно підтримувати і відшукувати такі форми роботи на уроці, щоб учневі завжди було цікаво – слід уникати рутинної роботи.

Б. Пізнавальний інтерес має бути дозованим. Учитель має спрямовувати дітей до навчання не лише тоді, коли цікаво, але й тоді, коли треба застосувати волю – з метою вивчити те, що нецікаво.

Якої позиції дотримуєтесь Ви? Аргументуйте.

4. Як Ви вважаєте, чи ефективною є мотивація учня до навчання через застосування батьками матеріальної нагороди за хорошу оцінку

Завдання 1. Визначте тип мотиву (успіху або уникнення невдач) у представлених кейсах.

1. Оленка завжди за можливості обирає на контрольній роботі виконання завдань підвищеної складності, оскільки розуміє, що якщо вона неправильно їх виконає, то буде лише однією із багатьох таких же учнів.

2. Андрію подобаються нестандартні завдання, особливо, якщо оцінюється не лише правильність, а й швидкість виконання.

3. Денис завжди залюбки грає у тематичні Брейн-рінги.

4. Аліса «готує» себе до негативного результату виконаної роботи тим, що знаходить приклади, коли помилялись навіть відомі особистості.

5. Коли Микола отримав високу оцінку за диктант, він здивувався і вирішив, що просто пощастило, бо насправді він не знає правила.

ТЕМА 3.3 ТЕОРІЯ ПОЕТАПНОГО ФОРМУВАННЯ ЗНАНЬ (ЗА П. ГАЛЬПЕРІНИМ)

Завдання 1. Ознайомтесь із теорією поетапного формування знань.

Дайте відповіді на питання:

1. Яка функція орієнтовної частини у формуванні розумової дії?
2. Які чинники слід врахувати у виконавчій частині розумової дії?
3. Схарактеризуйте етапи виконавчої частини розумової дії.
4. У чому науковці вбачають переваги і недоліки поетапного формування розумових дій?

Навчання розглядається як управління процесом інтеріоризації розумових дій – переходом від дій із зовнішніми перцептивними опорами до розумових дій із знаковим матеріалом (без зовнішніх опор).

П. Я. Гальперін розмежував дві частини предметної дії, що має бути освоєна:

орієнтовну частину, що забезпечує розуміння дії;

виконавчу частину, що передбачає уміння виконувати дію.

Орієнтовна основа дії (ООД) – це система умов, на яку спирається людина при виконанні дії. Орієнтовна основа дії спрямована на **формування правильного і раціонального уявлення про виконавчу частину** та забезпечує вибір одного із можливих способів виконання. Ефективність орієнтовної основи залежить:

від ступеню узагальнення знань (орієнтирів), що входять до неї;

від повноти (достатності) відображення в них умов, що об'єктивно визначають успішність дії;

від способу отримання учнем орієнтовної основи (надана у готовому вигляді або складена самостійно).

Перший тип ООД характеризується неповним складом орієнтовної основи, орієнтири представлені у одиничному вигляді і виділені самим суб'єктом шляхом спроб і помилок. Формування дії на такій основі відбувається повільно, із помилками.

Другий тип ООД характеризується наявністю всіх умов, необхідних для правильного виконання дії. Проте умови надані суб'єкту у готовому одиничному вигляді, що передбачає розв'язання конкретної задачі у конкретному випадку. Формування дії на такій основі відбувається швидко і безпомилково, однак сфера перенесення дії обмежена схожістю конкретних умов її виконання.

Третій тип ООД має повний склад, орієнтири представлені у загальному вигляді, характерному для цілого класу явищ.

У кожному конкретному випадку ООД складається суб'єктом самостійно із допомогою загального методу, який йому надано. Дії властиві швидкість і безпомилковість процесу формування, велика стійкість і широта перенесення.

При аналізі виконавчої частини освоєння розумової дії П.Я.Гальперін враховував *ступінь оволодіння дією, ступінь узагальненості та скороченості дії, міру освоєння розумової дії*, що передбачало реалізацію **таких етапів:**

осмислення орієнтовної основи дій – мотивація учіння, складання схеми дії;

оволодіння рівнем предметної дії, із опором на наочність – виконання реальної дії;

рівень голосного промовляння без опору на матеріальні об'єкти – промовляння вголос описів дії;

мовленнєві дії створюють новий об'єкт – абстракції, що забезпечують стереотипність дій та їх швидку автоматизацію;

перенесення зовнішнього голосного мовлення у внутрішній план (мовлення про себе) – промовляння «про себе»;

рівень інтеріоризованої дії, дія в умі – повна відмова від промовляння, формування розумової дії у згорнутому вигляді (інтеріоризація).

Засвоєння знань і дій, що їх включають, відбувається успішно, коли вихідна форма є матеріалізованою. Від матеріальної (матеріалізованої) форми виконання дії здійснюється поетапний перехід (шляхом скорочення операцій) до перцептивної (із опором на наочність), від неї – до зовнішньо мовленнєвої, потім через форму зовнішнього мовлення про себе – до розумової форми виконання дії.

Переваги і недоліки теорії поетапного формування розумових дій

Переваги. Забезпечує адекватний темп розумової діяльності, сприяє напрацюванню оптимальних способів раціональних розумових дій. Сприяє повному засвоєнню наукових понять, навичок та вмінь. Забезпечує добре контрольоване формування внутрішнього плану розумових дій із різноманітним знаковим матеріалом. Особливо доцільне впровадження теорії при навчанні дітей молодшого шкільного віку, сенситивних до навчання із перцептивною орієнтувальною основою розумової дії

Недоліки. Не забезпечується можливість творчого широко варіативного осмислення навчального матеріалу, розвитку творчих здібностей школярів. Вимагає значних витрат часу для засвоєння певного обсягу знань, умінь, навичок. Проблеми стимулювання соціальних і специфічно пізнавальних мотивів навчання школярів.

Завдання 2. Ознайомтесь із методами формування поетапних розумових дій. Опишіть формування уміння учнів додавати числа у десятинному порядку (до 10). Визначте метод, яким Ви будете формувати це уміння.

Методи формування поетапних розумових дій:

навчання методом проб і помилок;

навчання по заданій орієнтовній основі дій;

самостійне створення орієнтовної основи дій.

Приклад	Метод
<p>Учневі дають приклад і указують опорні точки, які необхідні для того, щоб правильно написати букву. Всі опорні точки кожної букви пише вчитель і при цьому пояснює, у яких місцях їх треба проставляти. Учня спочатку вчать визначати ті місця на сітці, куди треба поставити точки зі зразка. Після того, як дитина навчиться писати букву по точках, точки знімають і учень вчиться писати без точок</p>	<p>Навчання методом проб і помилок</p>
<p>Учитель дає зразок букви, пояснює, для чого потрібні опорні крапки і як їх визначити, супроводжуючи пояснення показом лише один раз. Діти довідуються, що крапки виділяються у тих місцях букви, де її лінії міняють напрямок. Починаючи із другої букви, учень самостійно виділяє всі опорні крапки, а вчитель тільки виправляє помилки. Потім учень проставляє правильно всі крапки на сусідніх клітинах і по них пише букву. Після цього дитина вчиться писати букву без крапок. Крапки знімаються всі відразу, але самостійні дії дитини по виділенню опорних крапок зберігаються</p>	<p>Навчання по заданій орієнтовній основі дій</p>
<p>Вчитель пише букву-зразок, виділяє її елементи, дає відповідне пояснення дитині. Наприклад, при написанні елементів букви «Й» даються такі вказівки: ми починаємо писати отут, ведемо по лінійці вниз, закруглюємо на нижню лінійку, а потім повертаємо наверх». По ходу написання букви вчитель виправляє помилки. При грубих помилках учневі всі показують в пояснюють доти, поки він три рази не напише букву правильно. Після цього дитина приступає до написання наступної букви.</p>	<p>Самостійне створення орієнтовної основи дій</p>

Завдання 3. Ознайомтесь із теорією програмованого навчання. Створіть алгоритм порядку виконання обчислень у прикладі з дужками.

Теорія програмованого навчання (Б. Скіннер)

У цій системі запитання, завдання не повинні бути складними, щоб учні не втратили інтерес. В основному, вони вимагали заповнити пропуски, активізуючи при цьому у своїй свідомості потрібну інформацію. У процесі роботи над кожним кроком учні отримують інформацію про те, чи правильно відповіли на запитання. Якщо правильна відповідь, учні переходять до роботи над наступним кроком, а якщо ні, то повинні повторно виконати завдання.

Очевидним є те, що це навчання побудоване на вимозі безпомилкового виконання завдань.

Недоліки: недостатньо стимулює творчість та ініціативність учня, постійно *тримає його в межах навчальної програми*, втрачаються творчі моменти спілкування вчителя з класом. Тому ефективного навчання та розвитку учнів можна досягти за умови поєднання програмованого навчання з іншими типами навчання.

Переваги: алгоритм завжди спрямовується на швидше одержання шуканого результату при використанні оптимальної кількості кроків. Він розрахований на розв'язання завдань.

Приклад.

Алгоритм визначення групи прикметників за значенням

1. Поставити питання до прикметника.
2. Відповідає слово на питання який? (яка? яке? які?).

Рисунок 4 – Приклад програмованого навчання

Завдання 4. Ознайомтесь із методикою проблемного навчання (евристичний метод). Створіть низку сократівських питань до проблеми вибору автомобіля за ціною чи якістю (або до іншої проблемної теми)

Проблемне навчання

Психологічно проблемне навчання спрямоване на розвиток мислення, а тому й здійснюється як процес розв'язування задач.

Суть проблемного навчання полягає у створенні особливих ситуацій у навчальному процесі, у яких учні виявляють протиріччя між старим та новим, відомим та невідомим, даною і шуканою величиною, між умовами та вимогою. Саме в таких ситуаціях відбувається складна робота думки. У цьому процесі

учень виявляє здивування, формулює гіпотезу, здогадку, приймає рішення, доводить, перевіряє правильність розв'язання, оцінювання вибраних шляхів розв'язання. Таким чином, проблемне навчання розвиває творчі можливості, дослідницьке мислення у школярів.

Проблемна ситуація на відміну від задачі включає три головні компоненти: а) необхідність виконання такої дії, при якій виникає пізнавальна потреба в новому невідомому відношенні, способі чи умові дії; б) невідоме, яке повинно бути розкритим у виникаючій проблемній ситуації; в) можливість учнів у виконанні поставленого завдання, в аналізі умов та відкритті невідомого.

Метод Сократівських питань (евристичний)

Евристичний метод (з грец. *heurisko* – шукаю, знаходжу, відкриваю) - сприяє пошуку знань замість їхньої передачі. Сократ відмовився від примусового навчання, бо визнавав лише переконання як найдієвіший засіб для розвитку інтелектуальних здібностей учнів.

Використання сократівського методу навчання розвиває у дітей навички незалежного мислення. Цей метод унікальний, а його вмиле використання вважається майстерністю. Якщо викладач застосовував на уроках метод сократівського опитування, ці заняття часто потрапляли в історію (згадувались у різній літературі) як зразки ораторського мистецтва.

Запитання для уточнення:

Що ти маєш на увазі?

Чи ти можеш пояснити це більш детально?

Яка, на твою думку, головна проблема?

Запитання для генерації припущень:

Які припущення ти можеш зробити?

Що це означає?

Запитання, що спонукають аргументувати:

Чи можеш ти підтвердити свої припущення?

Чи правильно я зрозумів, ти вважаєш, що....?

Чи ти маєш приклад цього із реального життя?

Що змусило тебе повірити у це / що змусило тебе думати так?

Якої інформації нам ще бракує?

Чи ти маєш на це альтернативний погляд?

Чи врахував ти думки науковців?

Запитання для формування висновку:

Яке це має значення?

Чи це пов'язано із попередніми знаннями?

Як X (ситуація) впливає на Y (ситуацію)?

Запитання фінальні:

У чому подібні X і Y?

У чому їхня відмінність?

У чому суть цього дослідження?

Завдання для самостійної роботи. Підготувати виступи до теми «Обдарована дитина» за підтемою «види обдарованості»:

інтелектуальний

художній

креативний

лідерський

спортивний

Навести приклади із життя, відеофайли (можна)

ТЕМА 3.4 ПРОБЛЕМА ДИТЯЧОЇ ОБДАРОВАНОСТІ. ДИТИНА, ЩО НЕ ВСТИГАЄ У НАВЧАННІ

Завдання 1. Прослуховування доповідей за темою «Обдарована дитина» (Інтелектуальний, Художній, Креативний, Лідерський, Спортивний види обдарованості).

Питання для обговорення:

1. Які загальні характеристики можна означити у обдарованих дітей.
2. Чи є ризики булінгу обдарованої дитини у дитячому колективі?
3. Чи мають батьки розвивати обдаровану дитину або слід пригальмовувати її розвиток?
4. Як когнітивна обдарованість корелює із психологічним віком дитини?

Висновки щодо критеріїв обдарованості

Обдарованими можна вважати дітей, якщо вони:

- часто “перескакують” через послідовні етапи свого розвитку;
- у них чудова пам’ять, яка базується на ранньому мовленні;
- рано починають класифікувати інформацію, що надходить до них;
- із задоволенням віддаються колекціонуванню. При цьому їхня мета – не приведення колекції в ідеальний і досить постійний порядок, а реорганізація, систематизація її на нових підставках;
- мають великий словниковий запас, із задоволенням читають словники та енциклопедії, придумують нові слова і поняття;
- можуть займатися кількома справами відразу, наприклад, стежити за двома чи більше подіями, що відбуваються навколо них;
- дуже допитливі, активно досліджують навколишній світ і не терплять будь-яких обмежень свої досліджень;
- у ранньому віці здатні простежувати причинно-наслідкові зв’язки, робити правильні висновки;
- можуть тривалий час концентрувати свою увагу на одній справі, вони буквально “занурюються” в своє заняття, якщо воно їм цікаве;
- мають сильно розвинуте почуття гумору;
- постійно намагаються вирішувати проблеми, які їм поки що не під силу;
- визначаються різноманітністю інтересів, що породжує схильність починати кілька справ одночасно;
- часто роздратовують ровесників звичкою поправляти інших і вважають себе такими, що завжди мають рацію;
- їм бракує емоціонального балансу, вони часто нетерпеливі та поривчасті.

Завдання 2. Виберіть із означених вище критеріїв обдарованості ті, що можуть бути причинами булінгу дитини у колективі. Як можна запобігти негативній взаємодії обдарованої дитини із однолітками?

Завдання 3. Прочитайте текст про характеристики обдарованості.

Характеристики обдарованості

Перфекціонізм

Творчо обдарованих людей відрізняють деякі риси особистості і способи взаємин з оточуючими. Наприклад, перфекціонізм (від англ. perfect - «досконалий»). Це прагнення робити все найкращим чином, прагнення до досконалості навіть у малозначних справах. Це якість проявляється вже в ранньому віці, коли дитина не задовольняється результатом, поки не досягає максимального для себе рівня (інтелектуального, естетичного, морального). Вона готова переписувати твір з-за однієї помарки, заново збирати складну модель, якщо їй прийшло в голову, як її можна вдосконалити, і т. п.

Наслідком цього постійного прагнення до досконалості нерідко стає настільки ж постійне почуття невдоволення собою, яке відображається на самооцінці, а іноді стає причиною неврозів і депресій. Виражений дуже сильно перфекціонізм паралізує волю людини, робить для нього неможливим завершення будь-якої роботи: адже завжди можна знайти ще що-небудь, що потребує виправлення і поліпшення. Часто це дратує оточуючих, особливо тих, хто працює разом з перфекціоністом або залежить від результатів його праці.

Самостійність

Самостійність як особистісна властивість передбачає: по-перше, незалежність суджень і дій, здатність самому, без сторонньої допомоги і підказки, реалізовувати важливі рішення; по-друге, відповідальність за свої вчинки та їх наслідки; по-третє, внутрішню впевненість у тому, що така поведінка можлива і правильна.

Самостійність базується в першу чергу на здібності до оцінки, вміння регулювати власну поведінку і емоції, соціальної автономності, сміливості і схильності брати на себе відповідальність. Люди, схильні до самостійності, відрізняються більшою вибірковістю і інтелектуальністю. Самостійність - це практично завжди ризик. Ці люди більше цінують прояви самостійності у своїх дітей і учнів.

Соціальна автономність

Соціальна автономність дуже близька самостійності і нерідко призводить до труднощів у взаєминах. Вчителі, батьки, однолітки нерідко бувають нетерпимі до самостійної позиції творчо обдарованої дитини. Чим нижче рівень розвитку оточуючих, тим менше тактовні і вони уважні до дитини, тим частіше можуть вдаватися до насильства.

З соціальної автономністю пов'язана і відзначається багатьма дослідниками неприязнь творчо обдарованих дітей до традиційного навчання. Вони рідко бувають відмінниками, а часом і зовсім не вважаються хорошими

учнями. Заняття в традиційному стилі, орієнтовані на просте відтворення отриманих від вчителя відомостей, що здаються їм нудними і нецікавими. А до їхніх дослідних поривів наша освіта зазвичай не готова. Результатом у багатьох випадках стає прихований або явний конфлікт з педагогами.

Егоцентризм

І обдаровані діти, і більшою мірою їх однолітки часто не розуміють, що оточення істотно відрізняється від них і в думках, і в бажаннях, і у вчинках. Це якість властива і багатьом дорослим, але якщо егоцентризм дорослого значною мірою є результатом егоїзму, егоцентризм дитини має іншу природу. Він закономірний і визначено особливостями вікового розвитку. Виражається це у нездатності стати на позицію іншої людини, що пов'язано з обмеженістю досвіду дитини. У більшості людей з віком це проходить. Багато дослідників відзначають високу ступінь вираженості егоцентризму саме в обдарованих дітей. Вони стверджують, що чим краще знаєш що-небудь, тим більше шансів у зв'язку зі своїм знанням вести себе егоцентрично.

Пізнавальний егоцентризм. Проявляється в пізнавальній сфері егоцентризм зазвичай так і йменується – «пізнавальний». Власна дослідницька практика дозволяє зробити висновок про те, що цей вид егоцентризму найбільш характерний для обдарованих дітей як дошкільного, так і молодшого шкільного віку.

Моральний егоцентризм. Обдарованій дитині так само, як і його «нормальному» однолітку, буває нелегко виявити підстави моральних дій і вчинків інших людей. Проте в цьому плані обдарована дитина часто виявляє перевагу над однолітками. Більш високий рівень розумового розвитку, здатність вловлювати причинно-наслідкові зв'язки, глибше і тонше сприймати те, що відбувається – все це створює хорошу базу для розуміння мотивів поведінки інших людей. Тому моральний егоцентризм, властивий обдарованій дитині в меншій мірі, ніж «нормальним» дітям, і він долається легше.

Комунікативний егоцентризм. Фундатор дитячого егоцентризму відомий швейцарський психолог Ж. Піаже багато спостерігав за промовою дошкільнят. Він і визначив, що в більшості випадків маленька дитина в своїй промові не намагається поставити себе на місце слухача.

Лідерство

Справжній лідер – рідкісне явище, дар, справжній лідер завжди творець. Але чи справедливо зворотне твердження? Завжди творець є лідером? На жаль, ми повинні визнати, що ні. Правда, не можна не помітити, що в сучасному світі зростає важливість колективної творчості. А це вимагає від творця, охочого досягти помітних результатів, не тільки вміння працювати в команді, але і здатності бути лідером. Основна причина схильності обдарованої дитини до командування однолітками - його інтелектуальна перевага над ними, гнучкість і швидкість його мислення. Він краще за інших уявляє собі найбільш ефективний характер розвитку ігрових дій, прогнозує можливі помилки і невідповідності ігрової поведінки, попереджаючи їх, бере на себе роль лідера.

Змагальність

Змагальність, конкуренція – важливий чинник розвитку особистості, зміцнення, загартування характеру. Досвід перемог і поразок, що купується в ході різних інтелектуальних, художніх, спортивних змагань, надзвичайно важливий для подальшого життя. Через змагання дитина формує власне уявлення про свої можливості, самостверджується, здобуває впевненість у своїх силах, вчиться ризикувати, набуває перший досвід «розумного авантюризму».

Особливості емоційного розвитку

В якості однієї з основних особливостей розвитку емоційної сфери обдарованої дитини більшість дослідників відзначають підвищену вразливість. Джерелом її є надчутливість, що йде корінням в особливості інтелектуального розвитку. Здатність уловлювати причинно-наслідкові зв'язки, що поєднуються з випередженням у кількості та силі сприйняття навколишніх явищ і подій, породжує більш глибоке і тонке їх розуміння. Обдаровані діти не тільки більше бачать, тонше відчують, вони здатні стежити за декількома явищами відразу, тонко помічаючи їх схожість і відмінність. Здатність уловлювати те, що залишилося непоміченим іншими, поєднуючись з властивим їм егоцентризмом, призводить до того, що вони все сприймають на свій рахунок. Тому зовні нейтральні зауваження, репліки, дії можуть чинити сильний вплив на обдаровану дитину, в той час як його однолітки ставляться до них байдуже.

Творче сприйняття випадковостей

У концепції обдарованості відомого американського психолога А. Танненбаума один з пунктів складають так звані випадкові фактори - «опинитися в потрібному місці в потрібний час». Випадковості тому і випадковості, що їх не спрогнозуєш. Але вмінню знаходити користь у непередбаченому збігу обставин можна і потрібно вчитися. Це одна з рис людини з високими розумовими здібностями. Це серйозно підвищує шанси на успіх практично у всіх сферах життя.

Гумор

Ця здатність проявляється і формується з дитинства. Вона є свідченням обдарованості і разом з тим ефективним механізмом психологічного захисту. У різних країнах проводилися численні серії психологічних досліджень, спеціально розглядали проблеми співвідношення коефіцієнта інтелекту і гумору, рівня розвитку креативності та гумору. Дослідники говорять про наявність прямої кореляції. Прояви гумору багатогранні, як саме життя, і легко можна виявити як їх наявність, так і їх відсутність.

Висновки. Обдарованість існує лише в постійному русі, в розвитку, вона свого роду сад, який треба невинно обробляти. Ми пам'ятаємо дівчинку Алісу, що потрапила в казкову країну. Їй необхідно було бігти, щоб залишатися на місці, і бігти в два рази швидше, щоб просуватися вперед. Точно так само і творчий дар не терпить застою і самозадоволення. Він існує тільки в динаміці - або розвивається, або згасає.

Завдання 4. Визначте характеристику обдарованості у кейсах:

1. Учитель дав завдання маленькому Нільсу Бору намалювати будинок з садом та огорожею. Хлопчик взявся за малюнок, але раптом виявив, що не знає, скільки в паркані жердин. Недовго думаючи, він вибіг на вулицю і перерахував їх. Нільс не міг допустити того, щоб його малюнок хоч в чомусь не відповідав дійсності.

2. Відомий англійський філософ і педагог Джон Локк якимось зауважив, що рабська дисципліна породжує рабський характер, а його німецький колега Йоганн Фрідріх Герbart зазначив іншу грань цього процесу: без чітких дисциплінарних правил не можна виховати сильний характер.

3. Третьюкласник Михайло знайшов оригінальний спосіб вирішення дуже складної задачі. Вчитель попросив його пояснити, як він домігся рішення. Михайлик біля дошки виклав своє рішення. Але вчитель помітив, що багато дітей не зрозуміли зробленого Михайликом пояснення. Учитель знову попросив хлопчика розповісти про своє рішення. Приховуючи роздратування, Мишко розповів ще раз. Незважаючи на це, хід його думок залишився незрозумілим багатьом хлопцям. Коли вчитель втретє звернувся до нього з проханням пояснити все ще раз, Мишко обурився, сплеснув руками й сказав: «Скільки можна вам пояснювати, адже це ж так просто! Дивіться...» Хлопчик дійсно широко не міг зрозуміти, чому те, що легко і доступно для нього, незрозуміло оточуючим.

4. Наприклад, французький хімік XIX століття Бернард Куртуа працював в лабораторії, коли його кіт, граючись, скинув зі столу дві пляшки. В одній була сірчана кислота, в іншій – спиртовий настій попелу морських водоростей. Рідини змішалися, виділивши хмара синьо-фіолетового пара. Так був знайдений йод.

Питання до обговорення:

1. Чи завжди обдарованість є спадковою характеристикою, що виявляється у дитини через батьківські гени?
2. Чи є обдарованість дитини проблемою для батьків? Чому?
3. Чи мають батьки обдарованої дитини організувати її навчання у спеціальних закладах? Чи краще загальноосвітня школа?

Завдання 5. Прочитайте текст, адресований батькам обдарованих дітей.

Обдарована дитина шукає спілкування з дорослими, бо ті розуміють її краще, ніж однолітки, які часто насміхаються, дають прізвиська. Обдаровані діти часто перебільшено емоційні, вони запальні, легко збуджуються через дрібниці, але це не вередування, а виявлення багатства їх натури.

Творчі діти рідко бувають спокійними, вони страждають від своєї винятковості, але багатьох рятує тонке відчуття гумору, вони цінують його. У них особлива мова, особливе сприйняття. Тому такі якості обдарованих дітей вимагають особливого підходу до них, і не випадково за рішенням Всесвітньої організації охорони здоров'я входять до "групи ризику". Вони потребують

особливого виховання, спеціальних, індивідуальних навчальних програм, спеціально підготовлених вчителів, шкіл.

Фахівці давно відмітили, що обдаровані діти часто виростають в інтелегентних сім'ях, і справа тут зовсім не в особливих генах геніальності, а справа в сімейній атмосфері, в системі сімейних цінностей.

Взагалі батьки заохочують і бажали б розвивати в своїй дитині пізнавальні потреби та різні здібності, але роблять вони це по-різному. Деякі батьки прагнуть до того, щоб дитина запам'ятала більше фактів, назв, подій, відчувала гордість за свої знання.

Психологічні дослідження показують, що пізнавальна мотивація виявляється у формі дослідницької, пошукової активності, чутливості до нового, новизни ситуацій, знаходження нового у звичайному.

Для виявлення обдарованості використовують різні методи: від найпростішого батьківського спостереження до спеціально розроблених стандартизованих та тестових завдань.

Батьки використовують виховні стратегії: *стратегія прямого виховного впливу*, де вони постійно пропонують дітям якісь розвиваючі ігри, вправи. Інколи ця стратегія дає результати, але дуже часто в дитини виникає внутрішня протидія. Друга категорія батьків вважає, що *вивчати та розвивати їхню дитину повинні фахівці*. Але не потрібно повністю перекладати всі турботи на плечі інших, а самим знаходитись осторонь. Третя стратегія – коли батьки дають вибір своїй дитині й намагаються *підібрати гарну школу, не контролюючи розвиток здібностей*. Найголовніше в таких сім'ях – атмосфера пізнавальних інтересів самих батьків (самі читають, ходять на виставки, не нав'язуючи свого інтересу). Така стратегія саморозвитку виявилась найефективнішою.

Властивістю таланту є свідомий, поглиблений, всебічний розвиток обдарованості. У кожній дитині закладені певні здібності, тільки в одних вони виявляються дуже яскраво й виразно, а інших залишаються дрімати всередині. Здібності можуть виявлятися і в ранньому дитинстві, і в зрілому віці. Від народження всі діти здібні, однак такі рівні здібностей, як обдарування, талант і геніальність притаманні далеко не кожному. Батьки повинні добре знати, що обдаровані діти швидше за інших виконують завдання, прагнуть до самостійності, до розв'язання завдань проблемного характеру або таких, які вимагають кмітливості, різних способів розв'язання, творчості.

Розвиток здібностей нерозривно пов'язаний із формуванням інтересу. Обдарованість і талант не люблять тиску. Більшість дітей конфліктують з учителями, батьками в разі нетактовного ставлення, відсутності уваги або належного розумового навантаження. Ці діти відрізняються гарною пам'яттю, багатим словниковим запасом, вони надзвичайно гостро переживають невдачі, часто перебувають у стресовому стані, впертість і прагнення довести розпочату справу до кінця, що нерідко сприймається дорослими як вередливість, а допитливість може оцінюватися як порушення норми. Батькам потрібен індивідуальний підхід до вирішення проблемних питань з дитиною. Вони

повинні здійснювати контроль над читанням дитини, захопленнями, але спрямувати свою діяльність на організацію допомоги дитині, збільшити ступінь самостійності, здатність до ефективного вирішення різного роду проблем, створити умови для забезпечення позитивного емоційного стану обдарованої дитини, позитивно-стійкого ставлення до життя, творчої діяльності. Стосунки батьків повинні будуватися на довірі. Допомога не може мати форму наказу, батьки повинні формувати в дітей стійкість у психотравмуючих ситуаціях, навчати навичкам саморегуляції, набуття вміння щодо адаптації у соціально значущому середовищі без зниження потреби в реалізації обдарованості.

Звичайно, батьки не повинні залишати дитину наодинці зі своїми проблемами. Батьківська допомога має бути обережною, зваженою, вона має нашоувати дитину на власні розв'язки, а не насаджувати свої. Головне завдання батьків - прагнути, щоб навчальна праця їх дитини приносила їй радість, а не муки й гіркоту невдач. Дитина, яка захоплена справою, яка їй до вподоби, виявляє наполегливість, силу волі, критичне ставлення до загальновідомого. В творчості дитина може реалізувати всі наявні в неї знання, вміння та здібності. Батькам потрібно знати, що обдарована дитина прагне довірливого спілкування. Вона хоче бачити у батьках мудру дорослу людину, яка збагатить її уявлення про світ і про саму себе, допоможе подолати труднощі. Дітям дуже хочеться, щоб батьки сприймали їх як рівноправних в особистісному плані партнерів. Їм не хочеться, щоб їх повчали, вони прагнуть рівноправного спілкування, щоб їх сприймали як особистості й реагували на них як на особистість. Звичайно, перед батьками стоїть проблема формування й плекання не просто особистості, а особистості обдарованої, особистості свідомого українського громадянина.

Педагоги мають навчити батьків розвитку творчих здібностей і обдарованості у їхніх дітях. Тут важливе значення мають відкриті запитання, творчі дискусії, глибоке знання батьками психологічної сутності творчого процесу, віра в інтелектуальні сили дитини. Завдання батьків полягає в максимальному сприянні, стимулюванні активності та розвитку в дитини винахідливості, ініціативи, творчого підходу до навчання. Бажано, щоб у дитини був улюблений затишний куточок, де вона може повністю усамітнитися і спокійно подумати. У кімнаті дитина має відчувати атмосферу творчості, розкутості на вміння знаходити розв'язок нестандартних ситуацій, як націленість на відкриття нового.

Розвиваючи творчі здібності дитини, батьки виконують суспільний запит щодо формування особистості, здатної самостійно мислити, приймати сміливі й нестандартні рішення, творчо ставитись до праці. Саме такі творчі особистості мають високий рівень національної самосвідомості, що виявляє причетність їх до споконвічних духовних цінностей українського народу. А допоможуть їм такими стати їх перші порадики - батьки.

Завдання 6. Складіть тезовий план – поради батькам обдарованих дітей.

Завдання 7. Ознайомтесь із порадами виховання і розвитку дітей від Девіда Льюїса. Які з них актуальні саме для обдарованої дитини? Аргументуйте свою думку.

1. Відповідайте на запитання дитини якомога терпляче і чесно. серйозні запитання дитини сприймайте серйозно.

2. Створіть у квартирі місце-вітрину, де дитина може виставляти свої роботи. не сваріть дитину за безлад у кімнаті під час її творчої роботи.

3. Відведіть дитині кімнату чи куточок винятково для творчих занять.

4. Показуйте дитині, що ви любите її такою, якою вона є, а не за її досягнення.

5. Надавайте дитині можливість у виявленні турботи.

6. Допомагайте дитині будувати її плани та приймати рішення.

7. Показуйте дитині цікаві місця.

8. Допомагайте дитині нормально спілкуватися з дітьми, запрошуйте дітей до своєї оселі.

9. Ніколи не кажіть дитині, що вона гірша за інших дітей.

10. Ніколи не карайте дитину приниженням.

11. Купуйте дитині книжки за її інтересами.

12. Привчайте дитину самостійно мислити.

13. Регулярно читайте дитині чи разом з нею.

14. Пробуджуйте уяву та фантазію дитини.

15. Уважно ставтеся до потреб дитини.

16. Щодня знаходьте час, щоб побути з дитиною наодинці.

17. Дозволяйте дитині брати участь у плануванні сімейного бюджету.

18. Ніколи не сваріть дитину за невміння та помилки.

19. Хваліть дитину за навчальну ініціативу.

20. Учíte дитину вільно спілкуватися з дорослими.

21. У заняттях дитини знаходьте гідне похвали.

22. Спонукайте дитину вчитися вирішувати проблеми самостійно.

23. Допомагайте дитині бути особистістю.

24. Розвивайте в дитині позитивне сприйняття її здібностей.

25. Ніколи не відмахуйтеся від невдач дитини.

26. Заохочуйте в дитині максимальну незалежність від дорослих.

27. Довіряйте дитині, майте віру в її здоровий глузд.

Завдання 8. Ознайомтесь із причинами і типами невстигання учнів у навчанні.

Причини невстигання у навчанні

Педагогічні причини: недоліки викладання окремих предметів; прогалини у знаннях за попередні роки.

Соціально-побутові причини: несприятливі умови життя; негідна поведінка батьків; низька матеріальна забезпеченість родини; відсутність домашнього режиму; бездоглядність дитини.

Фізіологічні причини: хвороби; загальна слабкість дитини; порушення рухових функцій ЦНС; хвороби нервової системи.

Психологічні причини: особливості розвитку уваги, пам'яті; повільність розуміння; недостатній рівень розвитку мовлення; не сформованість пізнавальних інтересів; вузькість світогляду.

Типи невстигання

(типологія Л. І. Божович, Л. С. Славіної, Н. І. Мурачковського)

1. Учні, у яких *низька якість розумової діяльності поєднується із позитивним ставленням до навчання.*

Для дітей першої групи характерними є відсутність пізнавальних інтересів, що може компенсуватися успіхом у інших видах діяльності (спорт, мистецтво тощо), не сформованість прийомів учіння, репродуктивний підхід до розв'язання розумових задач, неадекватне використання індивідуальнотипологічних особливостей на фоні позитивного ставлення до навчання. У психолого-педагогічній роботі із даною категорією школярів необхідні корекція прийомів навчальної діяльності, формування інтелектуальних умінь із опором на індивідуально-типологічні властивості особистості.

2. Учні, у яких *висока якість розумової діяльності поєднується із негативним ставленням до навчання.*

Діти другої групи відзначаються відсутністю мотивації до навчання та існуванням моральних конфліктів щодо організації учбової діяльності. Корекція недоліків у навчанні школярів даної групи потребує розвитку ціннісних орієнтацій школярів щодо академічної активності та навчальної саморегуляції, формування позитивної мотивації до навчання та адекватного підкріплення навчальних досягнень.

3. Учні, у яких *низька якість розумової діяльності поєднується із негативним ставленням до навчання.*

У роботі із дітьми третьої групи потрібно координувати роботу педагогів та психологів у обох напрямках. Психологічні аспекти оптимізації навчання пов'язані із активною участю школярів у навчальному процесі, самостійним мисленням, поступовим формуванням здатності самостійно набувати знання.

Питання для обговорення:

1. Чи можна об'єднати обдарованість дитини і невстигаючого учня у єдину психолого-педагогічну проблему?

2. Чи можна учнів з високою якістю розумової діяльності, що поєднується із негативним ставленням до навчання, віднести до групи обдарованих дітей? Поясніть свою думку.

3. Для яких груп дітей, що невстигають у навчанні, варто орієнтуватись на психологічній допомозі, а для яких – надати перевагу педагогічному впливу?

4. Чи варто, на вашу думку, організовувати допомогу невстигаючим учням, поєднуючи їх із обдарованими дітьми? Чому?

Завдання 9. Ознайомтесь із способами психологічної допомоги дітям, що не встигають у навчанні. Які поради можна надати батькам таких дітей?

Психологічна допомога для дітей, що не встигають у навчанні:

- орієнтування у навчанні на «зону ближнього розвитку»; оптимальна організація та контроль навчального процесу (використання проблемного навчання, реалізація прийомів розвивального навчання тощо);
- диференційований підхід; врахування особливостей сенситивних періодів розвитку (періодів життя людини, що створюють найбільш сприятливі умови для формування у неї певних психологічних властивостей та видів поведінки;
- урахування сенситивного періоду, пов'язаного із певною готовністю психофізіологічного апарату для розвитку конкретної психічної функції; врахування вікових та індивідуально-типологічних характеристик школярів у мотивуванні та організації процесу навчання.

ТЕМА 3.5 СТИЛІ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ ДИТИНИ

Актуалізація лекційного матеріалу

1. Назвіть чинники неуспішного виховання. Чи завжди відсутність одного із батьків є фактором неуспішного виховання?
2. Дайте характеристику батьківському «фальшивому авторитету любові». Чи можна віднести спосіб спілкування з дитиною «на рівні друзів» до такого авторитету?
3. Схарактеризуйте соціальні проблеми сучасного виховання: соціалізації дітей з елітарних груп та соціального сирітства. Які психологічні наслідки є прогнозованими для дітей, що виховувались у означених умовах?
4. Які ризики для виховання особистості несуть гіпер- та гіпоопіка; надмірна зайнятість дитини?

Завдання 1. Ознайомтесь із стилями сімейного виховання на прикладі виховання дитини дошкільного віку.

Партнерський стиль (демократичний, авторитетний, кооперація). Поєднує в собі високий рівень контролю та теплі стосунки між батьками й дитиною, а також прийняття дитини такою, яка вона є. Батьки приймають зростаючу автономію дітей. Вони відкриті до спілкування з дитиною, прислухаються до її думок та побажань в розумних межах. Позитивним є те, що дитина, яка росте в такій сім'ї, користується авторитетом серед однолітків у дитячому колективі, прагне у будь-яких видах діяльності займати лідерські позиції, буде впевненою в собі та матиме хороші успіхи в навчанні. «Оптимально, якщо батьки обмежують автономію дитини і поступово, але цілеспрямовано, прививають відповідні цінності, виробляють «внутрішні гальма», прагнучи при цьому не знівелювати дитячу цікавість, ініціативу та почуття впевненості в собі. Щоб оволодіти цим мистецтвом, батьки повинні збалансувати ступінь контролю та теплоти».

Дитиноцентричний стиль (гіперопіка, «кумир сім'ї», симбіоз, «відносини для двох», «дитина, що замінює чоловіка», «гіперсоціалізуюче виховання») – надмірна опіка, дріб'язковий контроль, пильне стеження за дитиною. Батьки, які так поведуться, в більшості випадків мають підвищений рівень тривожності та різні страхи, вони постійно мають відчуття, що з дитиною повинно щось трапитись. Хоча гіперопіка базується нібито на любові, такий тип спілкування має негативні наслідки – дошкільник росте несамостійним, нерішучим, боязким, часто в дитячих колективах таку дитину ігнорують, не помічають.

Жорсткий стиль (авторитарний, «жорстоке звернення до дитини», «надмірна вимогливість», «авторитарна гіперсоціалізація», «сильна вольова мати») – в основі всіх цих варіантів лежить елемент підкорення. Цей стиль включає в себе високий рівень контролю та холодні стосунки. Батьки, віддаючи накази, прагнуть їх беззаперечного виконання, накази обговоренню не

підлягають. Коли ж дитина проявить спротив, то за це вона може бути суворо покарана, вид покарання обирають батьки, фізичне в тому числі. Такий стиль спілкування руйнує психіку дитини. Позбавлення любові і піклування, уваги і турботи, з іншого боку, постійний контроль, докори та насилля формують агресивно налаштовану, апатичну, невпевнену особистість. Використовують цей стиль батьки, які, можливо, теж виховувались авторитарними особистостями, що мають певні психічні розлади, страждають алкоголізмом, наркоманією.

Нейтрально-заперечуючий стиль (*індиферентний, ігноруючий, “неприйняття, емоційне відторгнення”, бездоглядність, “дитина тягар для матері”, “мати з розбитою долею”, “сім’я, яка змушена боротися за соціальне та економічне виживання”*) поєднує в собі низький рівень контролю та холодні стосунки. В основі цих стилів лежать нехтування дитиною, відкидання індивідуальних особливостей, відсутність зацікавленості її життям. Батьки не виявляють зацікавленості у вихованні власних дітей, не встановлюють для них жодних обмежень. Вони закриті для спілкування через те, що вони зацікавлені тільки власними проблемами. Поєднання цих критеріїв особливо негативно впливає на психіку дитини, оскільки вона не має відчуття впевненості, потрібності, захищеності в житті. Тієї любові, якої позбавили її батьки, малюкові, буде не вистачати все життя, і дитина шукатиме її в інших людях, дуже добре, якщо ці люди будуть хорошими та авторитетними. В зворотному випадку дитина може схилитися до руйнівного типу поведінки.

Завдання 2. Визначте наслідки кожного стилю, які будуть представлені у поведінці підлітка, дорослої людини.

Актуалізація лекційного змісту

Означте проблему недисциплінованості дитини і надайте рекомендації щодо її вирішення:

- Микита демонстративно грубіянить вчителям з метою, щоб його батьків викликали до школи;
- Марина відключила телефон і залишилась ночувати у подруги;
- Світлана сховала від матері важливий лист після того, як та розкритикувала її перед друзями;
- Сергій відмовився від занять з репетитором після того, як той сказав батькам, що він прогулює заняття.

Завдання 3. Ознайомтесь із рекомендаціями щодо організації дисциплінарних сімейних правил.

Сімейні правила: рекомендації

Існує ряд рекомендацій щодо сімейних правил, дотримання яких гарантує ефективність дисципліни:

- **Небажана занадто велика кількість правил** – їх повинно бути рівно стільки, щоб діти могли їх запам'ятати та дотримуватися їх. Іноді для кращого запам'ятовування варто скласти з дітьми список правил в письмовому або графічному (плакат з правилами та картинками до них) вигляді.

- **Вимоги не повинні суперечити потребам та особливостям розвитку дитини.** Наприклад, маленькій дитині властиво бути гучною і активною – вона інтенсивно пізнає світ, витрачаючи при цьому багато енергії, а потім правило типу «ніколи не шуміти, коли мама приходить з роботи» є просто шкідливим.

- **Правила повинні бути «гнучкими»,** вони повинні містити **виключення**, а в міру дорослішання дитини – видозмінюватися. Так, наприклад, правило «повернення додому до семи годин вечора», може бути порушено в разі дня народження друга, згодом змінено до правила «повернення до десяти годин вечора» тощо.

- **Дорослим** краще детально **погоджувати правила між собою.** Небажана ситуація, коли мама щось категорично забороняє, а тато, навпаки, дозволяє. Така ситуація лише руйнує батьківський авторитет в очах дітей.

- **Правила та заборони краще роз'яснювати м'яко,** використовуючи **дружній, а не наказовий тон.** Дитина не повинна відчувати себе підлеглим, викликаним «на килим» до керівника: вона є важливим членом сімейної системи і має право на участь в складанні правил та заборон сім'ї.

Виховання самостійності: баланс між свободою та заборонаю

Отже, раніше вже було відмічено, що в **організації сімейної дисципліни** не варто вибирати будь-яку крайність – ні «закручування гайок», ні потурання в дотриманні правил не є прийнятними в вихованні дітей. Свідченням **формування оптимальної системи правил** для батьків може стати досить проста, але ефективна **методика**, побудована на ідеї **колірних зон**. Основним змістом даної методики є виділення чотирьох зон поведінки дитини – червоної, помаранчевої, жовтої і зеленої, – кожна з яких передбачає певні форми дій дітей, в залежності від рівня їх допустимості.

«Зелена» зона

Сюди поміщають ті форми поведінки, які дітям дозволяють здійснювати на свій розсуд, без дозволу дорослих. Наприклад, як грати, з ким в школі дружити, які книги читати та мультики дивитися, які хобі вибирати і т.д. Можливо, у батьків будуть і власні побажання щодо того, як повинні здійснюватися деякі форми поведінки з цієї зони, але варто пам'ятати, що у дитини повинна бути певна «зона свободи», в якій прийняття рішень буде виключно прерогативою дитини.

«Зелена» зона є першим кроком на шляху формування самостійності, здатності до самоорганізації дітей. Згодом ця зона повинна все більше розширюватися.

«Жовта» зона

Сюди слід помістити всі ті види активності, в яких дитині надають відносну свободу вибору, обмежену певними межами. Дитині, наприклад, дозволяється ходити в гості до друга після школи в будь-який час, але повертатися додому вона повинна о восьмій годині. Або уроки на вихідних дитина може робити у зручний для себе час, але щоб до вечора неділі уроки були виконані. Ця зона досить значуща з педагогічної точки зору, адже саме в ній дитина привчається до самостійності, спираючись на існуючі заборони та правила, і стає відповідальною у виконанні зобов'язань. Перш ніж вимагати від дітей чіткого виконання цих обмежень, дорослий повинен пояснити їм причину існування того чи іншого правила, а також підкреслити, що саме діти можуть вирішувати абсолютно самостійно. Подібне обговорення доцільності обмежень допоможе дитині легше пристосуватися до виконання правил, упередити виникнення конфліктів на цьому ґрунті в майбутньому. До того ж, якщо діти відчують, що їхні почуття, свободу і право на самостійність поважають, що правила поведінки з ними обговорюють на рівних, вони набагато охочіше приймають батьківські правила та заборони.

«Помаранчева» зона

Тут знаходяться всі ті форми поведінки, які, в принципі, дітям не дозволяється робити, але, зважаючи на певні обставини, може бути дозволено як виняток з правила. Наприклад, в сім'ї існує умова, що дитина повинна не пізніше десятої години вечора лягти спати, але в ніч Нового Року дитині дозволяється не спати ще кілька годин, щоб відзначити свято разом з усією родиною. Або дитині не дозволяється їсти солодке перед обідом, але в День Народження дитини це правило відмінюється.

Подібні відступи від правил зовсім не є потуранням з боку батьків, вони не дають сімейним правилам стати надмірно ригідними, а стилю виховання в сім'ї стати занадто авторитарним. Якщо подібні відступи від правил не є постійними, вони не впливають негативно на загальну дисципліну дитини. Якщо дорослі іноді йдуть назустріч бажанням дитини, роблячи виключення з правил, вона лише ще більш чітко намагається виконувати свої обов'язки. До того ж, не дарма існує приказка, що «винятки лише підтверджують існування правил» – гнучкість сімейної дисципліни лише підготує дитину до дивовижної різноманітності існуючих в зовнішньому світі правил. Головне завдання батьків або вихователів в даному випадку – не дати виключення перетворитися в постійну тенденцію.

Батькам також слід бути готовими, що деякі форми активності з «помаранчевої» зони з часом перемістяться в «жовту» або «зелену» зони (в міру набуття дітьми все більшої самостійності).

«Червона» зона

Тут знаходяться всі категоричні заборони, правила, які дитина не повинна порушувати ні в якому разі. Порушення таких правил загрожує заповіданням

шкоди здоров'ю дитини, або ж злочину важливих заборон соціуму та моралі. Не можна гратися з вогнем, не можна переходити дорогу на червоне світло, невіжливо обзивати вчительку, рвати чужі іграшки – погано, бити людей або тварин – недозволено. Ці категоричні «не можна», список яких «дорослішає» разом з дітьми, вміщуючи все більшу кількість правил поведінки в суспільстві. Ці правила з часом перестають бути чисто «зовнішніми» та починають «вростати всередину», формуючи моральний стрижень особистості.

«Кольорові зони» та виховання дисципліни

Таким чином, керуючись методикою «кольорових зон», батьки мають можливість знайти баланс між необхідністю існування чіткої дисципліни та потребою дитини в наданні їй свободи вибору та певної самостійності.

Завдання 4. Надайте приклади використання означеної практики у конкретних ситуаціях.

Завдання 5. Прокоментуйте виховні проблеми, пов'язані із деструктивною материнською любов'ю, представлені у фотопроєкті Анни Радченко.

Рисунок 5 – Фото 1

Рисунок 6 – Фото 2 – 5

Як, на вашу думку, будуть складатись взаємини між матір'ю та дорослою дитиною – з огляду на таку «материнську любов»?

Завдання 6. Прочитайте лист матері про дорослішання сина. Означте можливі психологічні запити, які можуть бути актуалізовані у змісті цього листа

Ось що з батьками роблять “мудрі поради” про виховання дітей

Наша єдина весільна фотографія, де ми з його батьком стоїмо в РАГСі біля облетілого фікуса, лежить у сина в портмоне в одному відділенні із запасним презервативом. «Дивись, – каже – мам, як ви з кишені смішно виглядаєте, і як би натякаєте: Оберігайся, синку!» Застібає куртку і йде. А я стою перед

дверима і думаю: що це було? Уже *неприпустиме панібратство або довірчі стосунки?*

Я часто стою і думаю... і тільки хочу дати синові по мізках, як згадую поради фахівців. А там все так страхітливо. Зараз всюди пішла тема, мовляв, у стосунках з дітьми головне – *безумовна любов*. «Не треба нічого робити особливого – досить дітей ПРОСТО ЛЮБИТИ». І, звичайно ж, «Приймати такими, якими вони є». І їх дорослішання і їх швидкий виліт з гнізда відразу мати на увазі – прямо з памперсів. Ще стежити за тим, щоб не нав'язувати свою волю, не транслювати свої очікування, не повчати і не тиснути – адже «ім і так важко». А нам?

Або ось ще: «Якщо ви хочете дізнатися, як допомогти своїм дітям, – відчепіться від них!» (Джордж Карлін)

Я читаю книги і статті про психологію дітей, дитинство, стосунки... Батьки у всіх цих статтях – це такі болячки на тілі вільної особистості дитини. І ще перешкоди її розвитку — плутаються під ногами, роблять недоречні зауваження і нагороджують комплексами.

Відкриваєш поради по спілкуванню, а там суцільно «не лізьте до дитини з розмовами, поки вона сама вас не запитає», «не робіть зауважень», «не контролюйте! Довіра ключ до вашого майбутнього добробуту».

І описуються кошмарні наслідки батьківських помилок. Плюс спогади зірок, цитати з біографій та історії з життя, де батьки безсоромно скалічили, знівечили, споганили дитинство і продовжують псувати дорослість... Повний капець.

Всі ці поради вбили мою впевненість, мою віру в інтуїцію, збили з пантелику... Читаєш-читаєш і починаєш думати, що оптимальний варіант – взагалі не потрапляти дітям на очі. Сховатися, щоб не нашкодити. Не зірватися, не спроектувати свої страхи, не лягнути нетактовність, не завдати психотравму. Адже воно так все позначається на їх майбутньому...

З іншого боку, кажуть психологи, якщо батько тільки годує, одягає-взуває і підтирати соплі – це *не виховання* і вже тим більше не спілкування, а тупо «*тільки догляд*». Я так зрозуміла — тільки доглядом займаються найвідсталіші – в емоційному, а, можливо, і в розумовому плані батьки.

І ніяк не можу придумати, як залишити дітей у спокої, щоб вже точно не травмувати. І як розмовляти на абстрактні теми, щоб з мого боку це не було «лише доглядом». Як виражати свої емоції, щоб діти знали, що вони в мене в принципі є, але в той же час, щоб потім не хотілося взяти свої слова (і крики) назад. Як не транслювати, не нав'язувати, не контролювати, не боятися. Саме тому що я їх люблю – я не знаю. Люблю ПРОСТО і БЕЗУМОВНО.

І ось переживаєш, трясешся, говориш не ті слова, а 15-річна дитина у відповідь різко зауважує: «Ти ведеш себе не по-дорослому!». А я не знаю, як це – правильно, по-дорослому, без нанесення збитку. І поруч немає тих, хто точно знає і впевнений, а є тільки ці дурні книжки, статті та останні дослідження англійських вчених. А вони показують весь час різне!

І це у багатьох так. Тати втекли, а якщо і ні, то так само не знають, як не нашкодити (або самостверджуються і шкодять, анітрохи не боячись покалічити). Розгубленість панує в рядах батьків, у них безліч питань, на які всі відповідають по-різному. По-новому, по-старому, традиційно, несподівано. І як знати, на що спиратися, *якщо немає під рукою гіллястих сімейних традицій, зразка поведінки, немає старших чоловіків, дідусів-бабусь, великої родини, великого будинку...* А є тільки ти і твій хлопчик. І вразливість – твоя і його. І треба нагадувати собі, що ти — доросла, ти його Мама. І це твої уявлення про добро і зло він вбере, і твої слова коли-небудь стануть його «внутрішнім голосом».

Я думала, що виховання відбувається природно. Що діти – це виклад власного життя на чистовик. Що можна читати їм хороші книжки, цілувати в маківки і попки, надихати на вчинки власним прикладом і заразливо сміятися.

Мовчати про нехороше, ховати негарне, не вносити в будинок не корисне, а складне роз'яснювати – мудро і своїми словами. Тобто, з одного боку вкладати, з іншого – захищати. І вийде людина, — нова, чиста, шовковиста, твоя власна.

А виявилось, що нічого вони не чують з цього – читай, чисть зуби, одягни капці. Зате народжується з цілим набором вже готових схильностей, уподобань, антипатій, талантів, кривлянь, зі страхом води або висоти, здібностям до мов і тягою до жіночої статі.

І десь глибоко всередині дитини вже записано і ваше розлучення, і розлучення бабусі з дідусем, і може навіть загибель прадідуся в катівнях ЧК. Та не хоче вона книжки читати і все, що ти вважаєш добрим, – не хоче. І ти нічого не можеш з цим зробити. Вона хоче дивитися огляди ігор на youtube, стежити за видеоблогами, які ведуть 18-річні мільйонери. А сорочку, яка тобі подобається, не вдягне ні за які пряники. Зате весь час буде їсти чіпси, гумовий мармелад, жуйки, пити колу – коротше, все з добавками, мало не отруйними. Мовчати? Втирати про здорове харчування? Показувати власним прикладом? Показую. З'їдає моє здорове, виходить і купує все інше...

Як його захистити, якщо весь зовнішній світ заповнений рекламою харчових добавок – яскравою, красивою, з зірками футболу. А ще це, моє улюблене – «Обмежуйте його перебування в мережі». Так у них в школі вай-фай! Колізії – «Батьки і діти» відпочивають. «Треба просто любити». Чудово.

Думаю, гаразд, відпускаю ситуацію, довіряю і не буду однією з цих матусь у яких синочки. «Синочку мій! Ти з'їв бутерброд? А шкарпетки одягнув?» Вирішила не класти всю себе на вівтар служіння дітям, щоб вони потім не говорили, що мати «ростила нас щосили, так як особисте життя у неї не склалося». Окей. У мене багато справ, стосунків, інтересів та інших завдань крім турботи про дітей. І дорослішання сина я намагаюся прийняти. Я над цим працюю і розумію, що прийняти його неможливо. Але можна зробити вигляд, що приймаєш. Мабуть, хороші мами роблять вигляд талановито, погані кажуть: «чому я повинна?» і дають запотиличник. Я поки посередині.

Ну не можу я талановито відреагувати на його схвальне: «у Маші попа як горіх. Так же?». (Варіанти реакції: 1. «І то правда»; 2. «Жіноче тіло – це храм, і порівняння з горіхом мені не подобається»; 3. Просто любити). І не можу талановито промовчати, коли знаходжу сигарети (ні, не спеціально лазю по кишнях, просто натикаюся). Я спочатку кричу: Як? Ти куриш? Як ти можеш? Потім згадую, що **треба говорити про свої почуття, а не про його моральні якості**, плутаюся, не можу сформулювати «я-висловлювання» (за Гіппенрейтером) і в результаті закінчую чимось середнім: «Ти хоч розумієш, як нерозумно я себе почуваю?» І це риторичне питання, тому що ясно, що не розуміє.

Або от він узяв і несподівано напився. Може, тільки для мене несподівано. Причому на дні народження мого друга, а його старшого товариша. Чоловіки в компанії сміялись над моєю розгубленістю, просили навіть не лягати і нервувати, дуже смішно згадували, як хто перший раз пив, п'янів і попадався батькам. Всім було дуже весело. На наступний день дзвонили навздогін і запитували: «Ти ж не намагалася його виховувати, коли він прокинувся?» «Дай йому подорослішати!», «Йому потрібний нормальний чоловічий струс!» Вони були на його боці. І припускали, що я представляю ворожий жіночий табір.

Ну я промовчала. А то одне неправильне слово, і ось ти вже горе-мати.

А потім він повернувся з новорічних гастролей і прямо з порога побіг дивитися, які подарунки Дід Мороз, або хто поклав йому під ялинку. Ну натурально! Прямо з вокзалу, прямо в черевиках. А Дід Мороз нічого не поклав, бо він же думав, що хлопчик виріс і більше зацікавлений в готівці, ніж у перев'язаній стрічечкою коробочці під ялинкою. **Я переоцінила його дорослість.**

А ще було так. Вийшла з душу, ніч, всі сплять, тиша, дісталася до ліжка, – і тііііі тільки зібралася впасти, як – раз, і знизу хтось хапає мене за ногу! Серце в п'яту, а це не хтось, а дорослий син, який в цілому задоволений операцією, але вилазячи з-під ліжка, висловлює і нарікання: «Чому ти так довго з ванни не йшла? Я тут годину лежав, мало не заснув». Щоб схопити мене за ногу. А я взагалі думала, ми з ним в даний момент не розмовляємо – не пам'ятаю за що, здається через сидіння «в телефоні» за обіднім столом.

Природно, потім півночі не спала від переляку і всяких думок. Як же так примудритися – **і відпускати, визнавати його дорослість, підтримувати чоловіка всередині нього, дозволити наробити помилок, набити свої шишки і тут же класти подарунки під ялинку, пам'ятаючи, що він дитина?** Як розмовляти – щоб **не читати нотацій і не впадати в панібратство, не палити з ним на сходах...** І як **не робити зауваження в грубій саркастичній формі, а розмовляти впевнено, спокійно, авторитетно і повторювати все тільки один раз**» (за Лабковським).

А ще краще так «вміти поставити себе», щоб «я тільки гляну» – а всі вже знають, що десь облажались, і біжать виправляти. І як ніколи не питати про уроки, оцінках, «про що ти тільки думаєш», «від цього залежить твоє майбутнє, а ти...». А в особливо поворотних моментах вміти сформулювати, щоб він

потім своїм онукам розказував: «на все життя я запам'ятав, як мати мені сказала»... А поки як перестати відчувати себе, ніби на іспиті, і більше всього на світі не боятися накосячити?

У 16 головна емоція – очікування, великі надії, передчуття подарунків. Як ніби життя – це грандіозний день народження, який хтось для нього таємно готує, придумує сюрпризи. Мам, а яким буде торт? А свічки? А салют буде? І головне – хто прийде в гості? Можна сказати, що я хочу?...

Ну, на День Народження ти ще зможеш йому щось запропонувати... А далі?

Далі життя.

Селінджер придумав цей образ «стерегти хлопців над прірвою в житті». «Маленькі дітлахи грають увечері у величезному полі, у житі. Тисячі дітлахів, і довкола – ні душі, жодного дорослого, крім мене. А я стою на самому краї скелі, над прірвою, розумієш? І моя справа – ловити дітлахів, щоб вони не зірвалися в прірву...». Він хотів їх ловити. Мені здається, материнство – це воно і є. Сидіти над прірвою, намагатися не впасти туди самій, і якщо дитина біжить до прірви, знати, що її єдиний ловець над прірвою – це особисто ти. І у тебе немає ловців, є тільки порадики.

А скільки не читай розумних книжок з правилами, скільки не обіцяй собі не матюкатися... З близькими людьми в найважливіші моменти емоції б'ють по кулях, і все пропало. Особливо з дітьми. Найчастіше. Майже завжди. Тому що ці люди – найближчі, ти їх любиш, а любов – це, чорт забирай, почуття!

А я всього лише людина.

ТЕМА 3.6 ІНДИВІДУАЛЬНІ СТИЛІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛЯ. ПРОФЕСІОГРАМА ВЧИТЕЛЯ

Актуалізація знань за темою лекції

1. Схарактеризуйте стилі педагогічного спілкування (слайд 18 лекції 15):
 - спілкування – спільна творча діяльність;
 - спілкування – дружнє ставлення (ризик – панібратство);
 - спілкування – дистанція (авторитет вчителя + дисципліна учнів; знижується продуктивність творчої діяльності);
 - спілкування-залякування (негативне ставлення до учнів + авторитаризм);
 - спілкування-загравання (позитивне ставлення до дітей + лібералізм – «дешевий авторитет», увага вчителя не на змістовній стороні спілкування, а на проблемах взаємин у класі).

Завдання 1. Визначити стиль спілкування учителя; означити емоції, які відчуває при цьому учень. Дібрати по 2 фрази вчителя до кожного стилю педагогічного спілкування.

1. Берися до діла, якщо не хочеш мати неприємностей.
2. Дивіться, Марічка вже чудово впоралась із завданням. Хіба вам не хочеться, щоб і вас похвалили?
3. Не намагайся мене обдурити, я ж знаю, що ти ледар і облудник!
4. Я думаю, що ти зосередишся і добре виконаєш це завдання.
5. Від твоєї відповіді можна заснути, ти ніколи не матимеш у мене хорошої оцінки!
6. Позакривали роти! «Дуті хорошисти», повторюю для особливо «обдарованих».
7. Всі разом, ми обов'язково подолаємо труднощі.
8. Я не погрожую, але попереджаю. Спробуйте тільки... Попереду іспит..

2. Схарактеризувати моделі педагогічної взаємодії (слайди 20 – 26 лекції 15).

Завдання 2. Прокоментувати і виокремити позитивні риси кожної моделі.

1. Зв'язок з наукою.
2. Прагнення до сприйняття.
3. Індивідуальний підхід до учня.
4. Глибоке пізнання власної педагогічної особистості.
5. Чіткість організаційно-управлінської дії.
6. Вчитель – єдиний ініціатор педагогічного процесу.
7. Схильність до самоаналізу педагогічної дії.
8. Продуктивність навчально-виховних взаємодій.

Завдання 3. Ознайомлення із стилями педагогічної діяльності вчителя.

1. Авторитарний: характерна тенденція до наказового тону, різких зауважень з боку педагога. Авторитарний викладач визначає загальні цілі роботи, указує поетапно способи виконання завдання, визначає, хто з ким буде працювати, при цьому, продемонструвавши один раз прийом, вважає, що він свою справу виконав, а далі залишається тільки оцінити успіхи кожного. Будь-яка ініціатива з боку учнів розглядається як прояв небажаного самовілля. Крім того, авторитарний лідер, як правило, суб'єктивно оцінює успіхи своїх підопічних, висловлюючи зауваження не стільки із приводу роботи, скільки про особистість її виконавця.

2. Демократичний: тут у першу чергу оцінюються факти, а не особистість. Головною особливістю даного стилю спілкування є те, що клас бере активну участь в обговоренні всього ходу майбутньої роботи та її організації, а вчитель тільки стимулює самостійність учнів, намагаючись зайняти позицію «першого серед рівних».

3. Ліберальний. Учитель уникає ситуацій прийняття рішень, передає ініціативу учням і колегам. Організацію і контроль діяльності учнів здійснює безсистемно, йому властиві нерішучість, вагання. У класі це зумовлює нестійкий мікроклімат, приховані конфлікти.

У скарбничку психолога: опитувальник для вчителів

Опитувальник домінуючого стилю керівництва педагога

1. Чи вважаєте ви, що дитина повинна:

- а) ділитися з вами своїми думками, почуттями;
- б) говорити вам тільки те, що вона сама захоче;
- в) залишати свої думки й переживання при собі.

2. Якщо учень узяв у іншого учня олівець чи ручку, то ви:

- а) щиро з ним поговорите й дасте можливість йому самому прийняти потрібне рішення;
- б) дасте можливість самим дітям розібратись у своїх проблемах;
- в) повідомите про це всім дітям і примусите повернути взяте з вибаченням.

3. Рухливий, іноді недисциплінований учень сьогодні на занятті був зосереджений, азартний і добре виконав завдання. Як ви вчините:

- а) похвалите його і покажете його роботу всім дітям;
- б) проявите зацікавленість, з'ясуєте, чому так добре вийшло сьогодні;
- в) скажете йому: «Завжди б так займався».

4. Учень, заходячи до класу, не привітався з вами. Як ви вчините:

- а) примусите його голосно при всіх привітатися з вами;
- б) не звернете на це уваги;
- в) зразу почнете спілкуватися з учнями не згадуючи про вчинок.

5. Учні спокійно працюють. У вас є вільна хвилина. Що ви робитимете:

- а) спокійно, не втручаючись, спостерігаєте, як вони працюють і спілкуються;
- б) комусь допоможете, підкажете, зробите зауваження;
- в) займетеся своїми справами (записи, перевірка зошитів тощо).

6. Яка точка зору здається вам більш правильною:

а) почуття, переживання учня, дитини ще поверхові, швидкоплинні й на них не варто звертати особливої уваги;

б) емоції, переживання учня — важливі фактори, за допомогою яких його можна ефективно навчати й виховувати;

в) почуття дитини дивовижні, переживання — значущі й до них треба ставитись обережно, тактовно.

7. Ваша вихідна позиція в роботі з дітьми:

а) дитина – слабка, нерозумна, неосвічена істота, і тільки дорослий може і повинен навчити й виховувати її;

б) у дитини багато можливостей для саморозвитку. А допомога дорослого повинна бути спрямована на максимальне підвищення активності самої дитини;

в) дитина розвивається майже некеровано під впливом спадковості й сім'ї, тому головне, щоб вона була здорова, сита і не порушувала дисципліну.

8. Як ви ставитесь до активності самого учня?

а) позитивно – без неї неможливий повноцінний розвиток;

б) негативно – вона часто заважає цілеспрямовано та планомірно вести навчання й виховання;

в) позитивно, але тільки тоді, коли вона узгоджена з педагогом.

9. Учень не захотів виконувати завдання під приводом, що він уже зробив це раніше. Ваші дії:

а) сказали б: «Ну і не треба»;

б) примусили б виконати роботу;

в) запропонували б інше заняття.

10. Яка позиція, по-вашому, більш правильна:

а) дитина повинна бути вдячною дорослим за турботу про неї;

б) якщо вона не усвідомлює турботи про неї, не цінує її, то це її справа: колись пошкодує;

в) педагог повинен бути вдячним учням за їхню довіру й любов.

Бланк відповідей

	Запитання									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
а										
б										
в										

Ключ для обробки відповідей

	Ключ для обробки відповідей									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
а	2	3	2	2	3	1	2	3	1	2
б	3	1	3	1	2	2	3	1	2	1
в	1	2	1	3	1	3	1	2	3	3

Загальна сума, що характеризує стиль педагога – отримані бали.

25–30 балів – домінує демократичний;

20–24 балів – схильність до авторитарного стилю;

10–19 балів – яскраво виражений ліберальний стиль.

Завдання 4. Ознайомтесь із типами вчителів у спілкуванні з учнями.

Типи вчителів у спілкуванні з учнями:

- проактивний;
- реактивний;
- надактивний.

Перший – ініціативний в організації спілкування, індивідуалізує свої контакти з вихованцями, його настанова змінюється відповідно до досвіду. Він знає, чого хоче, і розуміє, що в його поведінці сприяє досягненню мети.

Другий – також гнучкий у своїх настановах, але внутрішньо слабкий. Не він особисто, а вихованці диктують характер його спілкування з класом. У нього розпливчасті цілі та відкрито пристосувальна поведінка.

Третій – схильний до гіпертрофованих оцінок своїх учнів і вибудовування нереальних моделей спілкування. На його думку, коли учень активніший від інших – він бунтар і хуліган, а коли пасивніший – ледар і нероба. Видумані ним же оцінки змушують такого вчителя діяти відповідним чином: він час від часу впадає в крайнощі, підпорядковуючи своїм стереотипам реальних учнів.

Завдання 5. Наведіть приклади виявлення різних за типом спілкування вчителів. Дайте психологічні поради щодо корекції реактивного та надактивного типів вчителів до проактивного.

Завдання 6. Ознайомтесь із професіограмою сучасного вчителя – відеофайл (URL: https://www.youtube.com/watch?v=ltMLKR63BSk&ab_channel=BPKMaksimenko). Складіть план-характеристику сучасного вчителя. Схарактеризуйте свого вчителя (на вибір) за означеним планом.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка / І. С. Булах. – Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. – 340 с.
2. Вікова і педагогічна психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / уклад.: О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – Київ : Каравела, 2007. – 418 с.
3. Воронін А. І. Проблеми когнітивного розвитку студентів у процесі професійного навчання / Анатолій Іванович Воронін. – Кривий Ріг : ДВНЗ «КНУ», 2012. – 112 с.
4. Долинська Л. В. Геронтопсихологія. Практикум. Хрестоматія : навч. посіб. / Л. В. Долинська; Нац. педагогічний ун-т імені М. П. Драгоманова. – 2-е вид., випр. та доп. – Київ : Каравела, 2014. – 244 с.
5. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості : монографія / Сергій Дмитрович Максименко. – Київ : Видавництво ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
6. Подоляк Л. Г. Психологія вищої школи : підручник / Л. Г. Подоляк, В. І. Юрченко. – 2-е вид. – Київ : Каравела, 2008. – 352 с.
7. Поліщук В. М. Вікова та педагогічна психологія (програмні основи, змістові модулі, інформаційне забезпечення) : навч.-метод. посіб. / В. М. Поліщук. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2007. – 330 с.
8. Савчин М. В. Вікова психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – Київ : Академвидав, 2005. – 360 с.
9. Токарева Н. М. Вікова і педагогічна психологія : підручник [для студентів вищих навчальних закладів] / Н. М. Токарева, А. В. Шамне. – Київ, 2017. – 480 с.
10. Токарева Н. М. Моделювання особистісних конструктів підлітків у вимірах освітнього простору: монографія / Наталя Миколаївна Токарева – Кривий Ріг : ТОВ ВВП «ІНТЕРСЕРВІС», 2015. – 448 с.
11. Шамне А. В. Теорія та практика психосоціального розвитку у підлітково-юнацькому віці [монографія] / Анжеліка Володимирівна Шамне. – Київ : ТОВ «Інтерсервіс», 2015. – 488 с.

Електронне навчальне видання

Методичні рекомендації
до проведення практичних занять
із навчальної дисципліни

«ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ»

*(для здобувачів 2 курсу першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
спеціальності 053 – Психологія)*

Укладач **РЕЗВАН** Оксана Олексіївна

Відповідальний за випуск *О. О. Жигло*

За авторською редакцією

Комп'ютерне верстання *О. О. Резван*

План 2024, поз. 464М

Підп. до друку 12.12.2024. Формат 60 × 84/16.
Ум друк. арк. 5,3.

Видавець і виготовлювач:
Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Черноглазівська (Маршала Бажанова), 17, Харків, 61002.
Електронна адреса: office@kname.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
ДК № 5328 від 11.04.2017.